

SAMLAREN

TIDSKRIFT

FÖR

SVENSK LITTERATURHISTORISK
FORSKNING

NY FÖLJD. ÅRGÅNG 28

1947

UPPSALA 1947

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET

UPPSALA 1948
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB
47543

Pär Lagerkvists barndomsmiljö.

Av *Sven Linnér*.

Pär Lagerkvist föddes och växte upp i Växjö. Före sin studentexamen 1910 vid stadens läroverk hade han endast för kortare tider varit hemifrån, efter denna examen lämnade han Växjö och återvände blott för tillfälliga besök. Barndoms- och skolåren utgör sålunda en naturligt avgränsad period i hans liv, och under denna tid mottog han sina mest avgörande intryck.

Där jag ej angivit skriftliga källor, bygger min framställning på muntliga samtal med Växjö- eller Öjabor, klasskamrater till Lagerkvist, bekanta till hans familj och andra. En särskild ställning intar hans bröder, folkskollärare Gunnar Lagerkvist, som lämnat en mängd upplysningar om de båda hemmen, föräldrarnas och morföräldrarnas, och om miljön i dess helhet, och som dessutom framfört vissa frågor från mig till författaren. Magister Lagerkvist har också genomläst och godkänt uppsatsens beskrivande del, till slutet av partiet om tro och övertro.

Växjö hade som flertalet andra svenska städer vuxit betydligt under 1800-talet. När Tegnér kom dit, var den en liten lantlig stad med 1 700 invånare, men antalet steg. 1870 var siffran 3 700, och den fördubblades under seklets tre sista decennier. Tillväxten avtog emellertid mot sekelslutet, och staden nådde, så länge Lagerkvist levde där, endast något över 8 000 invånare. På sextioalet hade Sturzen-Becker rest igenom den och skrivit i *Aftonbladet*: »Om jag icke misstager mig, är Växjö en av södra Sveriges mest lovande framtidsstäder.»¹ Stadens historia förmåler från detta och de båda följande årtiondena om en tid full av initiativ. Hela stadsbilden förändrades genom nybyggnader, handeln växte och antalet affärsmän fördubblades. Den främsta faktorn bakom denna utveckling var järnvägarnas tillkomst. Den första, till Alvesta och därmed till Södra stambanan, öppnades 1865, den följande, till Karlskrona, invigdes av konung Oscar år 1874. Men på nittioalet började en avmattning göra sig märkbar. Att expansionen icke fortsatte, berodde främst därpå att staden aldrig fick någon industri av större betydelse. Efter järnvägarna tillkom inga väsentliga nya faktorer i utvecklingen. Växjö förblev handelscentrum för den omkringliggande landsbygden. Staden var också ett kulturcentrum med domkyrka, läroverk och länsstyrelse. Denna prägel bar den oförändrad under Lagerkvists skoltid.² Den stora process, som omgestaltade hela det svenska samhället under 1800-talet, hade sålunda medfört en kraftig utveckling också i Växjö,

¹ P. G. Vejde, *Växjö stads historia* 2, 1942, s. 13.

² *A. a.*, s. 28–30. Om konung Oscar, se *Nya Växjö-Bladet* 11.8. 1874.

men den hade icke skapat en ny struktur. Jag vill i det följande uppehålla mig vid vissa sidor av stadens liv. När intet annat nämnes, avser min framställning åren närmast före 1910.

Stadens sociala skikt voro skarpt markerade. Till det högsta hörde topparna i den kyrkliga och civila förvaltningen och några av de främsta affärsmännen. Förhållandet mellan högre och lägre var i allmänhet patriarkaliskt. Man var vänlig uppifrån och vördsam nedifrån, men man umgicks icke utöver klassgränserna annat än vid särskilda tillfällen, som vid jul, då herrskapet kunde bjuda dem, som bodde i samma hus till sig. Samhället var utpräglat småborgerligt. Tydligt kommer det fram hos Sigurd, pseudonym för Smålandspostens redaktör, Alfred Hedenstjerna, vilken i sina skildringar av Nålköping förevigat sekelslutets Växjö. August Peterson har inte för intet pekat på frändskapen med det mera berömda Grönköping.¹ Det gammaldags draget sammanhängde med stadens i många stycken lantliga karaktär. Det var sju mil till närmaste grannstad, och lantborna satte sin prägel på staden inte endast under de stora marknaderna, till vilka de reste från hela Varend. Många av invånarna i Växjö voro första generationens inflyttade och räknade fortfarande landet som sitt egentliga hem. Det märktes också på kläderna. På landet var det sed, att kvinnor, som icke voro ståndspersoner, buro schalet. Många unga kvinnor kände detta som en förnedring och sökte sig in till staden för att kunna anlägga hatt, men lika många behöll den gamla seden, även när de blivit stadsbor. Ännu i dag ser man i Växjö äldre kvinnor bära den gamla huvudbonaden.

Att de flesta icke önskade någon ändring i samhällssystemet, visades klart vid valen. Växjö framträdde vid landstingsvalen 1910 som rikets mest konservativa stad — liksom Kronobergs län var dess mest konservativa län. Liberalerna å andra sidan fingo i staden, liksom i länet, sina lägsta röstsiffror.² De moderata stöddes av stadens båda tidningar, Smålandsposten och Nya Växjöbladet, den förra den största och tack vare Sigurd berömd över hela landet. Ett försök att grunda en liberal tidning, som gjorts vid sekelskiftet, hade misslyckats, och tidningen måste nedläggas efter ett halvt år.³

Den politiska enheten var emellertid inte fullständig, och det fanns en grupp missnöjda, som mycket kraftigt gjorde sin uppfattning känd och just åren före 1910 började vinna terräng. Det var socialdemokraterna, som vid valen detta år erövrat ganska många röster.² På 80- och 90-talen hade de icke vunnit mycket gehör, lika litet som i länet överhuvud. Detta hade 1894 av David Bergström betecknats som »svårbruten mark». Tidningarna voro hela tiden eniga i att bekämpa rörelsen, och den möttes alltid med ogillande och oförstående bland huvudparten av stadens invånare, också bland dem som på grund av sin ekonomiska ställning kunde väntas vara mer mottagliga för socialismens förkunnelse.

¹ *Till Grönköpingsbegreppets förhistoria*, *Svensk litteraturtidskrift* 1947, nr. 3.

² Sveriges officiella statistik, R, Valstatistik, 19, år 1910. Siffrorna avser procent av avgivna valsedlar. (Röstetalet spelar således ingen roll.) — Kronobergs län, landsbygden: Moderata 69,0 (hela riket 39,9), liberala 24,2 (riket 44,3), socialdemokrater 6,7 (riket 15,3). — Kronobergs län, städerna (= Växjö): Moderata 68,8 (riket 41,7), liberala 14,7 (riket 32,8), socialdemokrater 15,9 (riket 23,9).

³ Vejde, *Växjö stads historia*, 2, s. 142.

In på det nya seklet började rörelsen dock bli en faktor att räkna med. En arbetarkommun bildades 1900 och 1903 byggdes Folkets hus. 1905 nämnes socialismen för första gången i landshövdingens ämbetsberättelse, där det heter, att »politisk propaganda i socialdemokratiskt syfte börjar numera äfven här i länet visa märkbart inflytande». I samma källa meddelas, att de åtta fackföreningarna tillsammans äga 375 medlemmar. De flesta av fackföreningarna deltog i storstrejken, dock icke järnvägsmännen, som över hela landet fortsatte arbetet. Förstamajdemonstrationerna hade börjat med sekelskiftet och samlade åren närmast före 1910 så mycket som femhundra deltagare. Jag har samtalat med en av den tidens unga röda i Växjö, och han betonade, i vilken skarp motsättning de stodo till det allmänna tänkesättet både bland de rika och fattiga. Deras ton blev för den skull inte mildare, utan de arbetade ivrigt — och fränt — med agitation, tidningar och flygblad. Någon gång kom förstärkning utifrån, som när Kata Dahlström 1909 talade på Folkets hus (»det långa, af oförskämda överdrifter och kraftord späckade föredraget», skriver Smålandsposten). Det socialistiska Smålands Folkblad med säte i Jönköping upprättade något av åren före 1910 en platsredaktion i Växjö och hade där ett hundratal prenumeranter, efter vad tidningens redaktion meddelat mig. Ett synligt tecken på framgång vann socialdemokraterna, när de 1910 fick sitt första mandat i stadsfullmäktige. — En ungsocialistisk klubb hade bildats 1908 men haft motvind. »Det är icke alldeles utan orsak att man talar om det mörka Småland», skriver en rapportör samma år till rörelsens organ, Brand. Tidningens redaktör, Hinke Bergegren, besökte f. ö. staden ett av dessa år.¹

Växjö hade förpliktande kulturtraditioner från Tegnér's dagar. En av skaldens efterträdare, biskop Johan Andersson (1879–94), var känd som en framstående Goetheöversättare, och biskop Lindström, vilken satt på Östrabo under Lagerkvists skolår, var ryktbar som vältalare, ehuru i en annan stil än den store föregångaren.² Men med det intellektuella umgänge, som kan ha förekommit i stadens högre kretsar, kom den fattige gymnasisten Lagerkvist i varje fall icke i någon beröring. Hans sociala ställning gjorde det uteslutet.

Växjö var sedan gammalt känt som en god teaterstad. Den nuvarande teatern hade byggts i slutet av fyrtiotalet och haft sina glansdagar på femtiotalet, men den gästades alltjämt flitigt av kringresande trupper, som gjorde avstickare från stora stambanan på sina färder genom landet. Under säsongen gavs i allmänhet en eller ett par föreställningar i veckan. Repertoaren skiftade från lättare underhållningsgoods, komedi och operett, till tungt vägande stycken. Då vi vet, att Lagerkvist gått mycket på teater i Växjö, vill jag härneda meddela en förteckning på

¹ För David Bergströms uttalande, se *Smålandsposten* 23.7. 1894. — Arbetarkommunen: *Smålandsposten* 2.5. 1900. — Folkets hus: Vejde, *Växjö stads historia*, 2, s. 100. — Landshövdingen: *Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelse, Sv. off. stat. H.* 1901–1905. — Storstrejken: *Smålandsposten*, augusti 1909. — Förstamajdemonstrationer: *Smålandsposten* 2.5. 1900 och samma datum 1907, 1909. — Kata Dahlström: *Smålandsposten* 13.1. 1909. — Socialdemokraternas första mandat: *Växjö stads historia*, 2, s. 100. — Ungsocialisterna: *Brand* 26.9. 1909.

² Om biskop Andersson: *Växjö stifts herdaminne* 1, 1921, s. 158. — Biskop Lindström: *a. a.*, s. 170, 172. Jfr H. Pleijel och V. Bexell, *Från Smålands och Ölands gamla prästhem*, 1925, s. 82.

litterärt värdefulla pjäser, som uppförts under hans gymnasieår. Höst-såsongen 1906: Strindberg, Brott och brott; Shakespeare, Så tuktas en argbigga och Hamlet; Ibsen, Gengångare. — 1907: Söderberg, Gertrud (som skolans elever förbjöds att se); Ibsen, Fru Inger till Östråt och Hedda Gabler; Wilde, Mister Ernst, Ett samvetsäktenskap och En idealisk äkta man; Hedberg, Johan Ulfstjerna; Shakespeare, Othello; Strindberg, Fadren; Tolstoys Uppståndelse i dramatisering samt Richepin, Fribytaren. — 1908: Shaw, Mannen och hans överman, Man kan aldrig veta och Mr Warrens yrke; Sudermann, Ära; Strindbergs Påsk. — 1909: Ibsen, Rosmersholm; Somersset Maugham, Lady Frederick; Didring, Högt spel; Strindberg, Kronbruden och Erik XIV; Shakespeare, Köpmannen i Venedig. — 1910, vårsåsongen: Strindberg, Gustaf Vasa; Goethe, Torquato Tasso; Maeterlinck, Monna Vanna; Björnson, När det unga vinet blommar; Didring Örnarne.¹

Också föreläsningföreningen erbjöd vissa kontakter med tidens nya idéer. Man har tydligen icke följt några bestämda linjer. Omväxlande med att man anordnade en fosterländsk afton eller höll sig till helt ofarliga ämnen, förekom föredrag om Lassalle, Sociala förhållanden — orsaker till dryckenskapen, Galilei (av fru Gulli Petrini), Strindberg, Den moderna kulturens avigsidor (av professor Thyré). Professor Pleijel, som tog studenten i Växjö året efter Lagerkvist, säger sig särskilt minnas Thyré och Emil Svensén som föreläsare. 1908 höll Emanuel Linderholm i ett annat sammanhang föredrag om Häxväsendet i Sverige enligt nyare undersökningar.²

Den faktor, som emellertid spelade den största rollen i Växjö andliga liv och som framför allt sprängde den trånga ramen av småborgerlig trivialitet, var kyrkan. Varje söndag fylldes katedralens femtonhundra platser. En gammal Växjöbo berättar, hur när kyrkklockorna halv tio ringde mellanringning, södra Järnväggsgatan, där familjen Lagerkvist bodde, började fyllas av svartklädda människor, kvinnorna i schalet, vilka med sina barn var på väg till kyrkan. Ännu ett par år före sekelslutet hade man fått köpa fasta bänkplatser. Detta var nu borttaget, men de trogna kyrkobesökarna hade sina givna platser. Efter gudstjänsten höll man sig lugn och stilla under den återstående delen av dagen.

Stadens båda tidningar stödde statskyrkan. Dock tillät sig Smålands-posten att på ett par punkter opponera. Det gällde särskilt kyrkans kritiska hållning till nykterhetsarbetet.³ Godtemplarorden hade en stor tid, och dess andel i dryckenskapens tillbakagång erkändes gärna, men man såg med oro på kyrkligt håll, att nykterhetsagitationen icke som på Wieselgrens tid var förenad med kristen omvändelseförkunnelse. »Att godtemplarna och andra nykterhetsföreningar bidragit till framstegen i nykterhet, skall icke förnekas, men att den nykterhet, som på detta sätt vunnits, icke torde kunna sättas synnerligen högt, betraktad från kristligt-sedlig synpunkt, framgår af embetsberättelserna», hade biskop Lindström yttrat vid prästmötet 1896, och denna inställning förblev

¹ Teatern: Lindström, *Växjö stads historia* 1, 1942, s. 390–393. — Repertoaren på Lagerkvists tid enligt Smålandsposten. I min förteckning upptas varje pjäs blott första gången den uppförts.

² Föreläsningarna enligt Smålandsposten.

³ Se ex. programuttalande i *Smålandsposten* 2.1. 1909.

gällande.¹ Särskilt misstänksam blev man, då godtemplarrörelsen omkring 1906 upphävde kravet på medlemmarnas bekännelse till tron på en allsmäktig Gud. Samma år uttrycker en yngling från någon av landssocknarna i Smålandsposten sin harm över att hans visserligen högt vördade kyrkoherde vid ett husförhör kallat godtemplarorden hednisk. Tidningen beklagar, att rörelsen tagit detta steg, men klandrar också den kyrkliga oförståelsen.²

Var kyrkan kritisk mot godtemplarrörelsen, var den direkt fientlig mot socialismen, här med pressens fulla stöd. Smålandsposten tar upprepade gånger upp frågan om socialismens ställning till kristendomen och kommer alltid till samma resultat, att de äro oförenliga. Från domkyrkans predikstol predikade man ofta mot den okristliga rörelsen. När eleverna vid folkskoleseminariet någon gång före 1908 deltog i en passionsgudstjänst för att höra den som förkunnare högt uppburne kyrkoherde Hjelmgren från Kalvsvik, avbröt denne sig mitt i predikan och utslungade ett anatema över socialismen. Vid prästmötet 1908 beklagade biskopen, att stiftets industriungdom blivit påverkad av en »socialistisk åskådning, för hvilken hatet mot den bestående samhällsordningen blifvit till ett hat emot själfva kristendomen».³

Medan frikyrkorörelsen hade ett av sina bästa distrikt i Jönköpings län och Sunnerbotrakten, vann den föga framgång i Varend. På nittio-talet klagade en predikant från missionsförbundet, som sänts ut till kyrklighetens högborg, Urshult, ett par mil söder om Växjö, »att han intet kunde utträta och menade att ställningen ej kunde vara värre i Kina». Ungefär samtidigt lanserade man på frikyrkligt håll benämningen »mörkaste Småland» för de envist kyrkliga delarna av provinsen. »Dessutom är det en ganska stor del av länet, som ännu är en ödemark i andligt avseende. Denna del, känd under namnet »Det mörkaste Småland», består av omkring 30 socknar, inom vilka ingen missionsförening ännu finnes — — — på nyårsdagen tacka prästerna Gud i kyrkan, att deras församlingar blifvit befriade från nyläseri och kolportörverksamhet», skriver en frikyrklig rapportör år 1902. Prästmöteshandlingarna för samma år meddelar, att antalet församlingar inom Kronobergs län, där frikyrkligheten överhuvud icke vunnit något insteg, var så högt som 39. Ställningen var i stort sett densamma intill världskriget.⁴

I Växjö fanns ett par frikyrkoförsamlingar, och det första missionshuset hade byggts redan på sjuttio-talet, men anslutningen var liten. Störst uppmärksamhet väckte en gång Frälsningsarmén, som 1893 gjorde sitt intåg under allmänt uppseende, livligt avhånad av Sigurd. I arméns revy för följande år heter det: »Växjö kan anses som en av de svåråtkomligaste platser i landet. Talrika försök hava gjorts att komma in där, uppgörelser om lokal t. o. m. varit avfattade, men allt har strandat på det intensiva motståndet från både andliga och världsliga.» Kåren blev

¹ *Handlingar rörande prästmötet i Växjö 1896*, s. 40. Jfr motsvarande handlingar 1902, s. 49 f. och 1908, s. 48.

² *Smålandsposten* 28.11.1906.

³ *Handlingar rörande prästmötet i Växjö 1908*, s. 36.

⁴ Predikanten i Urshult: se G. Stenvall, *Peter Lorenz Selligren*, 1943, s. 267. — »Mörkaste Småland»: Pleijel, *Svensk lutherdom*, 1944, s. 158 ff. Citatet: *a. a.*, s. 160 f. — *Handlingar rörande prästmötet i Växjö 1902*, s. 44; jfr motsvarande publikation 1908, s. 45 och 1915, s. 51.

så småningom erkänd och fick hållas. Man fick också sin lokalfråga ordnad; på den tid Pär Lagerkvist besökte armémötena, höll man till i en gammal smedja i hörnet av Bäckgatan och Storgatan, som emellertid numera är ombyggd. Kåren besvärades då icke längre av starkare motstånd men hade närmast en nedgångstid och väckte föga uppmärksamhet.¹

Rätt typisk för den allmänna uppfattningen hos de värendska prästerna var deras inställning till pressen. På Sigurds tid prenumererade de allmänt på Smålandsposten, men då en av hans efterträdare iakttog en välvilligare hållning till godtemplarrörelsen och i viss mån även till frikyrkligheten, gick de flesta över till Nya Växjö-Bladet, vilket övertog rollen som stadens mest konservativa tidning. Till den höll man sig till omkring 1915, då ett ägar- och redaktörsskifte gjorde tidningen till i politiskt hänseende liberal och man återgick till Smålandsposten. Inom rikspressen prenumererade man i stor utsträckning på den konservativa och kyrkliga Vårt Land och, sedan denna tidning upphört, på Nya Dagligt Allehanda.²

Man torde utan risk kunna påstå, att kyrkans inflytande till stor del förklarar, att det fanns jämförelsevis få liberala röster vid valen 1910. För huvudparten av dem, som icke brutit sig ur det borgerliga samhället och röstade socialistiskt, hörde borgerlighet och kyrklighet samman i en enhet, som icke hade plats för någon intellektuell radikalism.

De skilda drag, som här anförts, visar Växjö som en konservativ småstad med gamla traditioner, och denna bild bekräftas av alla mina sagesmän. Bilden är emellertid icke enhetlig: nya tendenser hade börjat framträda på olika områden. Pär Lagerkvist har sålunda växt upp i en stadsmiljö av så ålderdomlig typ, att den icke ägde många motstycken i landet, men han har också levt i den tid, då tecknen till en omvälvning för första gången haft en allvarlig karaktär.

Växjö läroverk var typiskt för sin stad. Livssyn och samhällsuppfattning var i allmänhet konservativ både bland lärare och elever, men där fanns också andra tendenser. Strindberg var det stora namnet för många litterärt intresserade, och man följde uppmärksamt tidningarnas redogörelser för händelser som Amaltheadådet, »djävulsfejden» ochorstrejken. I kollegiet fanns en känd radikal, lektor Petrini, som också målmedvetet försökte att påverka sina lärjungars livsåskådning. Pär Lagerkvist hade honom emellertid icke och har själv på min fråga förklarat, att han icke rönt något inflytande av honom. Betecknande för situationen är emellertid den fejd, som utbröt mellan den radikale matematiklektorn och kristendomslektorn, sedermera domprosten Ekedahl. Medan djävulsstriden 1909 pågick i Dagens Nyheter, hade Ekedahl i en parallellavdelning till Pär Lagerkvists klass gett som kristendomsämne vid en svenskskrivning: »De händelser som förbereda Kristi återkomst.» Genom en pojke i klassen begärde lektor Petrini att få låna den bästa uppsatsen i ämnet och skickade in den till Dagens Nyheter. Publiceringen av uppsatsen, vilken noga följde kristendomslektorns strängt ortodoxa framställning, väckte i Växjö ett stort rabalder, som återspeglas i tidningarna.³

¹ Missionsförsamlingarna: Vejde, *Växjö stads historia* 2, s. 90. — Frälsningsarmén: *a. a.*, s. 91–93. Sigurds kommentarer: se ex. *Smålandsposten* 4.5. 1893 och 26.2. 1894.

² Enligt fil. dr. P. G. Vejde, till vilken jag också på andra punkter står i stor tacksamhetsskuld för värdefulla upplysningar.

³ Se ex. *Smålandsposten* 2.8. 1909 under rubriken »Skolstriden i Växjö».

Biologiämnet vid den famösa svenskskrivningen behandlade darwinismen. Medan en tio år äldre Stockholmsstudent, Anton Blanck¹, berättar, att han aldrig hört ett ord om Darwin i skolan, hade härstamningsläran nu kommit in i undervisningen. Läroboken i biologi nämner visserligen ordet utveckling endast två gånger i finstilta stycken, men ett studium av Darwin rekommenderas till feriearbete i årsredogörelserna för Lagerkvists båda sista gymnasieår, och intresserade lärare gav en muntlig framställning av teorin. En nära vän till Lagerkvist, som är min sagesman, har berättat, att utvecklingsläran fick en avgörande betydelse för hans egen livsåskådning. Vi vet, att detsamma har varit fallet för Pär Lagerkvist. Han har själv på min förfrågan meddelat, att han åsyftar darwinismen, när han i Gäst hos verkligheten talar om »den nya läran som man fick i sig, den som sopade bort Gud och all förhoppning»², och att det var biologilektorn i andra ringen (1907–08), som förmedlade kunskapen³.

När Lagerkvists religiösa radikalism börjat, kan för närvarande icke fastställas. Det finns emellertid anledning att anta, att konfirmationen på våren 1907, i första ringen, betecknar något slags gräns bakåt. I tredje ringen (1908–09) torde den radikala inställningen ha varit ganska befast. Då beslöt fem kamrater, varibland Lagerkvist, att varje vecka träffas vid ett så kallat anarkistiskt möte. Till sammanträdestid fastställdes klockan elva på söndagen, när domkyrkolockorna ringde till gudstjänst, och man avsåg att utan varje kontroll diskutera livsproblemen. Trots den goda föresatsen — man tillät sig synnerligen fria uttalanden — började sammanhållningen snart svika och kretsen upplöstes. I samma ring var Lagerkvist med om att bilda en annan liten förening, varom vi är något bättre underrättade. Medlemmarna var fyra, däribland min sagesman beträffande skoluppsatserna, vars framställning jag också här följer. Igenkänningstecknet var en röd ring, och åsikterna svarade mot färgen. Radikalismen gällde i första hand religionen, ty man var ytterst teoretisk och visste inte mycket om praktiska samhällsfrågor. En av medlemmarna höll exempelvis ett föredrag om Guds existens, som han med de andras instämmande bestred. Så vitt jag fått mig meddelat, tog man däremot ingen del i den politiska agitationen. En medverkan i demonstrationstågen hade också varit nära nog otänkbar med hänsyn till den miljö, som dessa pojkar kom ifrån. Pär Lagerkvist hade annars ivriga socialister på närmaste håll, bland arbetarna vid järnvägen. Själv torde han ha inskränkt sina demonstrationer till att uppträda i bredskyggig hatt och röd halsduk. Så pass bekant var också hans inställning, att han jämte två av sina klasskamrater lär ha kallats »socialisterna i a».

Det teoretiska underlaget för sin radikalism sökte man på olika håll. Man torde inte ha bedrivit några systematiska studier utan läst vad man kommit över. Redan lärjungebiblioteket erbjöd en del stoff. Lagerkvist själv står i dess lånekatalog endast upptagen för ett lån, en del av Warburgs litteraturhistoria, men hans kamrater i Röda ringen ha lånat böcker som Bernsteins *Naturvetenskapliga boksamling*, Buckley,

¹ Blanck, *Generationen 1900–1910*, i *Verdandi genom femtio år*, 1932, s. 186.

² *Gäst hos verkligheten*, 1925, s. 143.

³ Lektor B. Haij. Han hade också utgivit den svenska upplagan av den bok man använde, *Lärobok i djurrikets naturalhistoria* av J. C. V. Boas (2. uppl. 1905).

Vetenskapens sagoland, Flammarion, Populär astronomi, Th. Huxley, Människokroppen, Klercker, Människokroppen, Smitt, Ur de högre djurens utvecklingshistoria, Calwer, Socialismen, Krapotkin, En anarkists minnen. — Det kan i sammanhanget också nämnas, att en av kamraterna i Röda Ringen ur skolbiblioteket lånat Mäster Olof och Faust. Skönlitteraturen var annars rätt magert representerad. Där tycks ha funnits föga av Strindberg (ej Röda rummet) och ingenting av Söderberg. Frödings dikter synes ha kommit till biblioteket först under Lagerkvists sista skolår, som gåva av föreningen Heimdall. Av Ibsen finns Brand och Et dukkehjem antecknade i låneliggaren; vidare kan nämnas Hugos Det mänskliga eländet, Lies samlade verk och Poes Hemlighetsfulla historier. Ett något fylligare urval har förmodligen stadens läsestuga erbjudit. Den var flitigt besökt också av gymnasister, men det är omöjligt att nu fastställa dess bokbestånd på Lagerkvists tid.¹ Man skaffade sig också litteratur på andra vägar. Av kamrater i Röda ringen vet vi, att medlemmar i föreningen läst Röda rummet, Dorian Grays porträtt, Krapotkins Minnen och Kampen för brödet, Leche, Människan, arbeten av Haeckel och Bölsche samt Verdandis småskrifter. Andra kamrater erinrar sig, att Lagerkvist talat om Strindberg. Lagerkvist och en kamrat har läst Hinke Bergegrens Brand och har även hört Bergegren tala på Folkets hus.

Då Lagerkvist inte själv lämnat några upplysningar om sin läsning under skoltiden, kan man inte komma mycket längre än till ett allmänt konstaterande, att han och hans kamrater haft tillgång till både samhällskritisk och naturvetenskapligt radikal lektyr, och att den diskuterats i deras krets. De populärvetenskapliga böcker, som nämnts ovan, förtjänar emellertid en kommentar. Jag fäster mig då inte vid de enskilda verken utan tar fasta på vissa karakteristiska tankegångar. Naturligtvis fastslås utvecklingslärans giltighet, men man vidgar perspektivet och hävdar en biologisk eller naturvetenskaplig totalsyn på tillvaron. Metafysikens område ser man alltmer inskränkas av den framstormande naturvetenskapen. Särskilt Darwins stora lära har kommit den »transcendentala världsuppfattningens alla stöd» att vackla. Hela tillvaron styres av naturlagar, och frågan om själen är i sista hand fysiologisk. Gränsen mellan människa och djur är flytande; långt mindre skiljer en lågtstående »inföding» från en människoliknande apa än geniet från vilden. I människans värld råder samma kamp för tillvaron som i den övriga naturen. Allt är en stor förruttnelse- och livsprocess. Emellertid är tolkningen av denna världsbild optimistisk. Livets oavbrutna flöde fyller Bölsche med entusiasm. »Tusen sinom tusen, millioner sinom millioner gånger har du älskat, lidit och blött därnere, du har korsfästs och dött och ändock alltid uppstått på tredje dagen» (s. 12), utropar han till sin läsare. Flera författare skymtar en Gud, immanent i skapelsen. Konflikten mellan religion och vetenskap är för Haeckel konstruerad. Tvärtom innehåller hans »monistiska trosbekännelse» religionens grundprinciper. Kristendomen uttrycker dem renare än någon annan religion, men de äro själva långt äldre än den kristna tron. De höra till människans

¹ Förteckningen över läsestugans bokbestånd upptar namn som Tolstoy, Turgenjev, Zola, Strindberg, Jacobsen, George Sand, Byron, Darwin, men den är uppgjord 1921 och saknar ackvisitionsdatum.

natur, till vad Bölsche kallar »den uppåtsträfvande gudsnaturen inom oss», inför vilken naturforskaren ödmjukt träder tillbaka.¹

Inga av dessa tankar synas oss originella, men de äro av betydelse, därför att de återfinnes i Lagerkvists produktion. Den blodiga livsprocessen utan uppehåll, frågan om själen blott är en fysiologisk produkt av livet eller lyfter sig över det, religionen som ett uttryck för en strävan inom människan, vilken är långt äldre än de skilda religionsformerna, tanken på en immanent gudomlighet, avvisandet av kristendomens dualism — alla dessa motiv möter i Lagerkvists verk. Varifrån han hämtat dessa tankar, är svårt att säga. De ha ju alla legat i tiden. Men det är av intresse att konstatera, att han kan ha mött dem redan i skolan. Och om en av dem, den grundläggande, vet vi att så är fallet, nämligen darwinismen.

Stämningen i skolan var eljest i allmänhet föga radikal. Detta framhålls enhälligt av de kamrater till Lagerkvist, som jag talat med. De största föreningarna voro SSUH, som Lagerkvist ej tycks ha tillhört, och Heimdall, förening med underhållande, fosterländskt och litterärt syfte. Går man igenom dess protokoll, som tyvärr är knapphändigt skrivna, möter man en blandning av högtidlig formalism och skämtsamt eller hetlevrat skolpojkshumör. Man blev, säger en av medlemmarna, inte mer radikal av att vara med i Heimdall, snarare blev man mer romantisk. Längst ut åt vänster gick man, när man föredrog Söderbergsnoveller eller diskuterade antimilitarismen, men andra gånger hade man fosterländska fester och samlade in pengar till en fana eller läste Rydberg och Sigurd. I allmänhet hade man musik, krönikor, skämtsamma uppträden och diskussioner om så viktiga ting som skolpojksflammar eller hattens och käppens betydelse för gymnasister. Vid det sista tillfället antogs efter livlig debatt en resolution, författad av Lagerkvist och lydande: Hatt och käpp äro börande bäras. Första gången han uppträder i föreningens protokoll är i andra ringen 1908, och han figurerar där sedan ganska ofta. Det är påfallande, att den senare så allvarlige skalden mest bidrar med glada nummer, skämtsamma krönikor, verser eller inlägg, som till och med kan vara en aning vågade. Föreningen stod för övrigt i viss frontställning mot skolans rektor, och man gav ofta luft åt sina oppositionella känslor. De delades även av Lagerkvist, och det berättas, att man därför, när han skulle föredra något, var noga med att sätta ut vakt vid dörren. Någon dominerande ställning i föreningen har han emellertid inte intagit liksom inte i skolans liv överhuvud.

¹ Lärjungebibliotekets lånekatalog saknar uppgift om böckernas tryckår, varför jag hänvisar till av mig valda upplagor. Då min sagesman, som nämnt Haeckel och Bölsche, icke kommit ihåg, vilka böcker man läst av dessa författare, har jag själv undersökt karaktäristiska verk, översatta till svenska. — För metafysikens inskränkning och citat: se *Bernsteins Naturvetenskapliga boksamling*, 1900–01, s. 166. — Naturlagarna och själen: Haeckel, *Två föredrag*, 1902, s. 81 och 22 f. — Geniet — vilden: Bölsche, *Kärlekslijvet i naturen*, 1880, s. 270. — Kampen för tillvaron: Klercker, *Människokroppen*, 1902, s. 337. — Förрутtnelsen: ex. Th. Huxley, *Människokroppen*, 1885, s. 17. — Livsflödet: Bölsche, *a. a.*, s. 12. — Gud: Haeckel: *a. a.*, s. 37, Buckley, *Vetenskapens sagoland*, 1886, s. 252, Smitt, *Ur de högre djurens utvecklingshistoria*, 1876, s. 273; Flammarion har t.o.m. kallat en av sina böcker *Gud i naturen*, 1868. — Religion och vetenskap: Haeckel, *a. a.*, s. 5. Monismen: ib. — Religionens grundprinciper: Haeckel, *a. a.*, s. 31 och 89. — Guds-naturen: Bölsche, *Skapelsedagarna*, 1907, s. 91.

Hans kamrater minns honom som en tystlåten pojke, som höll sig ganska mycket för sig själv. De minns heller inte, att han brukat delta i skolpojknarnas stora lekar eller bataljer med folkskolepojknarna. Det sista skulle nog också ha stridit mot Lagerkvists utpräglade demokratiska känsla. Som elev var han medelgod, men arbetade sig de sista åren fram till goda ehuru på intet sätt märkliga betyg. Bland hans bästa ämnen var svenska och matematik, det senare ej förvånande med hänsyn till det konstruktiva draget i hans diktning. Han hade för övrigt från början avsett att gå reallinjen. Hans svenskskrivningar voro dock i viss mån ryktbara. Han tycks ha skrivit som han ville och fick ibland högsta betyget, ibland stora C av den rådville svensklektorn, men han torde ha tagit båda delarna med stort lugn. En gång lär underbetyget ha varit motiverat av att uppsatsen innehöll en skarp kritik av lärarens rättningsprinciper. Det enda av Lagerkvists skripta, som bevarats, är hans studentuppsats. Den handlar om Svenska psalmboken och är mycket väl skriven, ehuru den i ingen mån röjer författaren. Men den är av intresse, därför att man kan skymta åsikter av personlig karaktär i den. Religionen ses som ett uttryck för människans strävan uppåt och hennes tro på det goda och sköna, vilken står i motsats till ortodoxi och dogmatism. Jag anför några citat: Medeltidens latinska hymn, som reformationen utträngde, hade med sina toner »så ofta väckt deras drömmar och deras längtan mot det högre». Svedbergs psalmboksförslag fälldes på grund av motståndet från »de strängt ortodoxas håll»; i 1695 års psalmbok »var det kanske allt för mycket av hård dogmatik». Om Wallins psalmbok heter det i uppsatsens avslutning: »Över hela landet beundrade man hans verk. Redan av formen tjustes man, av innehållet hänfördes man. Icke dogmatiska lärosatser men tro och övertygelse fyllde varje dikt. Över hela Sverige läses och beundras och älskas Wallins psalmbok än i dag. I den minsta lilla stuga sprider den ljus, när sorgen gör sinnena mörka och tunga. Till varje hem tränger den med sin ljusa, varma tro på det goda och sköna i livet.»

Av Lagerkvists författarskap under skoltiden känner vi ingenting utom vad han publicerat i Motala tidning 1909. Dessa dikter, som av en uppmärksam tidningsredaktör sattes in i *Ord och Bild*, när Lagerkvist efterträdde Heidenstam i Svenska Akademien, är intressanta som vittnesbörd om hans oppositionella idealism.¹ Att han också skrivit åtskilligt annat är säkert, ehuru han inte publicerat det. En kamrat till honom har det intrycket, att han betraktat sig som diktare åtminstone de två sista åren före studentexamen, ehuru han inte brukade tala där-om. Det är också möjligt, att han börjat skriva sin första bok, *Människor*, redan när han gick i skolan. I ett brev till Fredrik Ström av den 28 mars 1912 ber han om en rekommendation till Framtidens förlag i Malmö för att få »en längre novell» publicerad. Novellen måste vara *Människor*. Det heter i brevet: »Men jag älskar denna bok mer än allt annat jag legat och skrivit i min öde ensamhet — och jag ville så järna debutera med just den. Jag känner dessutom på mej (om jag får säga det) att den inte är dålig — trots bristerna; samt att jag i den jir (sic!) så mycket jag f. n. kan jiva. Man får väl då ej förundra sej över att jag

¹ A. Manfred, *Pär Lagerkvist och Heidenstam*, *Ord och Bild* 1941, s. 233–236.

längtar få den tryckt — hälst om man vet att bakom den ligger många års arbete — ett arbete som kanske legat alltför smärtsamt tungt på hela min ungdom.» Den öde ensamheten måste syfta på tiden efter studentexamen, men å andra sidan låg denna ännu inte två år avlägsen, och de »många åren» kan sträcka sig in på skoltiden. Lagerkvist har själv på min fråga meddelat, att han icke minns, när boken påbörjades. Det huvudsakliga arbetet med den ägde rum hösten 1911, men det är möjligt, att han skrivit på den redan i skolan.

Att Lagerkvist publicerade sina dikter i en Motalatidning berodde på att han de två sista somrarna före studentexamen gästade en syster, som hade plats utanför denna stad. Den första dikten är en hyllning till Heidenstam, som ju bodde på Naddö inte långt därifrån och sommaren 1909 där firade sin femtioårsdag. Lagerkvist vågade till och med åka dit på den stora dagen och gå in i trädgården, där festen hölls, men han blev ej vid detta tillfälle uppmärksamrad av skalden. Dikten är ett vittnesbörd om hans stora Heidenstambeundran. Det är också omvittnat, att han talade om sin stora entusiasm för skalden, när han återvände hem efter sommarferien. — Besöken i Motala torde ha varit de praktiskt taget enda tillfällen, då Lagerkvist var hemifrån före studentexamen.

Vilken inställning Pär Lagerkvist haft till sin stad och sin skola, ger hans böcker inte något besked om. De stora linjerna torde emellertid vara klara. I den kyrkliga och småborgerligt konservativa miljön har en liten grupp gymnasister brutit sig loss och trevat sig fram till nya positioner. Omgivningen har knappast erbjudit dem några övergångsformer. De har därför blivit utpräglad radikala och känt sig till den gällande åskådningen stå i en motsats, som var omöjlig att överbrygga. Men samtidigt som de revolterade, har de hört hemma i sin omgivning och deltagit i de andras liv, och dessa ha betraktat dem som vanliga pojkar, ehuru med en del speciella drag. Man har ifråga om Ibsen velat göra klyftan mellan det stora snillet och den andefattiga småstaden oöverstiglig. En senare forskning har framhållit det felaktiga häri. En liknande konstruktion vore för Pär Lagerkvists del långt mer orimlig. Han hör hela tiden hemma i sin miljö, samtidigt som han bryter sig ut ur den. Revoltören förblir småborgare.

Dubbelheten i Lagerkvists inställning är oss väl bekant, när det gäller hans hem. Hemmet är också den miljö, som utan all jämförelse haft den största betydelsen för hans utveckling.

Båda föräldrarna härstammade från småländsk allmoge. De hade växt upp i grannbyar i samma socken, men medan moderns föräldrar satt på ärvd gård, hade faderns flyttat till socknen, när den sistnämnde var tio år gammal. Pär Lagerkvists farfar var bondson från Grimslöv, men hade bott i ett par andra värendssocknar (i Skatelöf, där han var modellsnickare på Huseby, och i Blädinge, där han drev kvarn och jordbruk), innan han slog sig ned i Öja. En bror till honom fick studera och slutade som hovpredikant. Det var han, som först tog namnet Lagerkvist. I Blädinge föddes Pär Lagerkvists far. Han kunde berätta om sin barndom där, om skolan, som förlades till en mjölnares bostad, varvid familjen fick rymma ut allt sitt bohag, så länge den pågick, om kantorn, som skötte undervisningen och tillsammans med ett par tre andra styrde hela sock-

nen, om sockenskomakaren och skraddaren, som ännu inte trängts undan av fabriksskor och symaskin, och om den svarta skogen, som man måste fara igenom och som fyllde barnen med en vettlös skräck.

När Pär Lagerkvists far så var tio år, flyttade familjen till Gemla by i Öja socken, där farfadern köpte en liten gård. Hemmet var mycket fattigt och hade svårt att försörja tio barn; särskilt voro svältåren 68—69 kännbara. Så snart pojken vuxit upp, fick han ta plats som dräng och arbetade därmed till sin värnplikt. Sedan sökte han sig till järnvägsstationen inne i staden, som just utvidgades i samband med att järnvägslinjen Växjö—Karlskrona anlades, och avancerade efter en tid till bangårdsförman. Efter två års tjänst kunde han gifta sig, 1876. Han var då tjugotre år, hustrun ett år yngre.

Järnvägen hade ett par tjänstebostäder i samma hus som restaurangen, mitt emot stationen. Lagerkvists fick där två rum och kök i övre våningens norra ända. Här växte sju barn upp, fem flickor och två pojkar. Den yngste, Pär, föddes 1891. Fast ekonomien var knapp — fadern började vid järnvägen med trettio kronor i månaden och hade vid sekelskiftet inte mer än nittio kronor — lyckades föräldrarna ge sina barn skolutbildning. Flera av dem gick igenom seminarium, och Pär, den sistfödde, fick gå i läroverk.

Familjen flyttade vid sekelskiftet från sin lägenhet ovanpå järnvägsrestaurangen till ett annat hus, beläget vid Södra Järnvägs-gatan 8. Denna nya bostad spelar ingen roll i Lagerkvists författarskap, och skall därför inte beskrivas här. Själva faktum är emellertid intressant, då det visar, att Lagerkvist genom att förlägga hela barndomsskildringen till restauranghuset på denna punkt gått ifrån verkligheten för att ej bryta skildringens enhet. Annars är, så vitt jag har kunnat finna av den muntliga traditionen, miljöbeskrivningen i Gäst hos verkligheten mycket exakt. Det gäller hemmet och restaurangen liksom vägen ut till Gemla och gården därute. Till viss del har jag kunnat kontrollera verklighetstroheten själv, i övrigt intygas den av vittnena. Lika pålitlig tycks skildringen vara av vanorna i hemmet och ute på landet och — med en viktig reservation — av människorna. I fråga om dem skiljer sig teckningen i Gäst hos verkligheten på en avgörande punkt från vad jag kunnat sluta av andra vittnesmål. Det drag av tyngd, som Lagerkvist så ofta framhåller, återfinnes i allmänhet icke i andra beskrivningar. Det är troligt, att något av det har funnits, som han har tagit fasta på och som svarat mot hans egen känsla av instängdhet — så måste barnen på söndagarna hålla sig lugna och stilla — men andra har dock icke upplevt hemmets atmosfär på samma sätt. Intygat är, att man kunnat skratta av fullaste hjärta i det lagerkvistska hemmet, att man sjungit, inte bara psalmer, och att man kunnat njuta av naturens skönhet. Man blir helt naturligt påmind om den motsvarande, ehuru långt mer framträdande brist på överensstämmelse mellan författarens och syskonens skildring, som har påvisats i fråga om Strindbergs Tjänstekvinnans son.¹ — Jag återkommer nedan till den intressanta frågan om glädjen och dess förhållande till hemmets religiösa tro.

För en beskrivning av familjen, mer ingående än den diktaren själv

¹ Jfr M. Lamm, *August Strindberg* 1, 1940, s. 3 ff.

lämnat, är tiden annars inte inne. Men det kan nämnas, att det från alla håll är omvittnat, med vilken synnerlig aktning Lagerkvists föräldrar betraktats såväl på arbetsplatsen som i staden i övrigt. Ännu en punkt vill jag något närmare ta upp, nämligen föräldrarnas inställning till de nya tankar, som den yngste sonen tillägnade sig i gymnasiet. Som framgår av Gäst hos verkligheten har dessa legat helt utanför föräldrarnas sfär. Det gäller inte bara litteraturen. Att de betraktade ett författarskap som Strindbergs närmast som synd, är inte förvånande. De var där i stort sällskap. Vid prästmötet 1902 hade biskop Lindström talat om den litteratur, vars alster »till en icke ringa del äro burna af en åskådning, som är fiendtlig mot religion och kristendom och icke skyr att genom hån och försmädelse af det heliga fullfölja sitt mål att undergräfvä och utplåna vördnaden för Guds ord samt för kyrkans tro och ordning.»¹ Lagerkvists föräldrar voro också av sociala skäl främmande för hela den intellektuella bildning, som skolan öppnade för sonen. Men lika avvisande stodo de till socialismen, ehuru den hade några av sina ivrigaste talesmän vid järnvägen. Lagerkvists far ville aldrig gå in i järnvägsmännens fackförening, trots risken av ekonomisk förlust. Föräldrarnas inställning var en naturlig frukt av deras livssyn. Den hade utbildats under uppväxtåren i Öja, och dess grunddrag förblev sig lika. Den underhölls också av en ständig kontakt med de anhöriga därute. Man kände landet som sitt hem och for dit ut regelbundet. Resorna kostade heller ingenting tack vare anställningen vid järnvägen. Det har sagts om föräldrarna av en bekant till familjen, att »de voro mera lantbor än stadsbor», och omdömet har bekräftats från vittnesgillaste håll.

Jag övergår nu till en beskrivning av miljön i Öja men vill först nämna några ord om resvägen dit ut, vilken Lagerkvist på två ställen skildrat. Man kan ännu i dag känna igen sig efter hans beskrivning. Den skog, som på hans tid kom närmast efter kyrkogården, när man följde järnvägen västerut från staden, är dock numera borta, och där han förut hade sin bönesten, är nu regementets mark. En halvmil från staden ligger Råppe station, som i Gäst hos verkligheten kallas Näs. Den ligger omedelbart bortom Helgeån, och semaforen står på stadssidan ån. Det är på detta ställe Pär Lagerkvist tänkt, när han i Far och jag berättar om hur de gick och fiskade. En bit efter Råppe blir det en stigning och därefter en lång nedförslöpa, som i boken kallas Gatan och i verkligheten Alegatan. Sedan breder de vattenrika markerna kring Helgeån ut sig — den skär alltså järnvägen ett par gånger —, och till vänster skymtar Getaskärfs by, där morföräldrarna bodde. Strax före Gemla station — man är nu en mil från Växjö — skäres banan av en liten väg. Följer man denna åt söder ett par hundra meter, över nuvarande stora landsvägen (som inte fanns på Pärs tid), förbi en kvarn och över en liten stigning, kommer man fram till byn. Den låg ett par hundra meter från ån och maderna, som då ännu ej var utdikade. På andra sidan järnvägen låg Gemla by, där farföräldrarna bodde. Då det inte talas om den i Gäst hos verkligheten och den inte till sin typ skilt sig från grannbyn Getaskärf, inskränker jag min beskrivning till denna.

Byn bestod av ett tiotal små gårdar, på omkring ett fjärdedels mantal

¹ *Handlingar rörande prästmötet i Växjö 1902*, s. 34.

vardera eller mindre, alla av ungefär samma utseende. Morföräldrarnas gård är nu flyttad, men låg då vid vägen på dess västra sida i norra delen av byn. Det var ett tvåvånings rött trähus, uppfört vid mitten av 1800-talet, och hade en välskött trädgård. Jordbruket drevs efter gamla metoder och med klen avkastning. Gäller det om Småland överhuvud, att det gått långsamt med jordbruksmetodernas förnyelse, så var Geta-skärf mätt med småländska mått efter sin tid. Man skar alltför vass nere på maden; den första hästräfsan körde fram i början av tioatalet, och då kunde man ännu höra slagtröskan användas för långhalmen. Inte förrän 1909 besökte någon från byn lantbruksskolan, som ändå låg bara en mil därifrån.

Man hade bara haft ett skifte, storskiftet i början av 1800-talet. Nästa skifte började först 1910, varigenom byn skingrades och morföräldrarnas gård flyttades längre söderut i socknen. Till dess förblev byalaget en naturlig enhet med gemensamma religiösa och profana vanor.

När Erik Blomberg talar om den »urgamla bondeindividualismen», som endast bryr sig om gården och släkten men saknar intresse för släktet, förbiser han samhörigheten med byn. Det är sant, att man hade en utpräglad släktkänsla, liksom man var medveten om sin samhörighet med de gångna generationerna, men man hörde också ihop med byn. Med andra ord, »bondekollektivet» omfattade inte blott »det patriarkaliska familjehemmet» utan sträckte sig till byn och i mycket också till socknen.¹ Dessa representerade den tidens samhälle, som man var solidarisk med. Att man icke förstod den nya tiden, var icke ett utslag av asocialitet, det berodde på att man redan var inlemmad i ett samhälle och hade svårt att anpassa sig efter ett nytt.

Bystämman var inte en antikvitét som i våra dagar utan ett fungerande forum för byns angelägenheter. Vid gemensamma högtider samlades hela byn, så efter potatisrivning och linbrytning (brytegille) och vid husförhör. Kalasen vid dessa gick runt från gård till gård, och tur var det, ty de var så kraftigt tilltagna, att de ekonomiska sviterna kunde kännas i år efteråt för värdfolket. Vid begravningar och bröllop samlades likaledes hela byn; begravningskalaset, som Lagerkvist skildrar i Gäst hos verkligheten, är fullkomligt typiskt. Bröllopet stod i dagarna tre, med kalas och dans, och dit inbjöds inte bara byns invånare utan också anhöriga från när och fjärran. Så hade det varit, när Lagerkvists föräldrar gifte sig. Det gammaldags bondehushållet tillät i vardag icke mycket variation. Tillfällen till nöjen gavs sparsamt. Det hände dock någon gång, att man samlades i en gård eller på en lekplats för att dansa. Så omtalas det i Gäst hos verkligheten, att mormodern i sin ungdom dansat på Harakullas dansbana, i grannbyn.

De som styrde i socknen var prästen, klockaren och några rika bönder. Det var man van vid, och man längtade inte efter någon ändring. Inte heller hade man intresse för rikspolitiken. När man ändå röstade, stödde man de konservativa. Det fanns visserligen ett par industrier i Öja (leksaksfabrik och gjuteri), men de bröt inte jordbrukstypen, och de nya idéer, som industrien brukade föra med sig, vann ingen ankläng i sock-

¹ Erik Blomberg, *Det besegrade livet, En studie i Pär Lagerkvists författarskap* (i *Stadens fångar*, 1933). Om bondeindividualismen: s. 240, bondekollektivet, familjehemmet: s. 194.

nen. Den förste socialisten torde ha kommit till Öja 1908, men antipatien mot hans läror var ganska kompakt. Året efter höll ungsocialisterna möte på NTO-lokalen, bevakade av länsman och fjärdingsman, men framgången var ringa.¹ Det kan dock tänkas, att radikalismen på en väg nått Pär Lagerkvist i Öja. En av sönerna i en granngård fick studera i Lund och blev Brantings skyddsling. När han var hemma, var han och hans broder ivriga att förkunna sin tro. Men de skilde sig helt från omgivningen, den gammaldags bondbyn. I Pär Lagerkvists hem — och dess uppfattning stammade från fädernebyn och var säkert typisk för dess flesta invånare — skattade man det stilla och trogna arbetet högt och var kritisk mot den nya tidens flaxighet. Att om en människa säga, att hon tillhörde »de stilla i landet», var det högsta lovord fadern kunde uttala. Han gjorde sig inga romantiska föreställningar om den gamla tidens fattigdom, ty den hade han själv upplevt, och han var glad, att människor fick det bättre ekonomiskt ställt. Men han var oförstående för den nya tiden, präglad av socialism, strejker och arbetslöshet, frikyrklighet och godtempleri, och han såg med saknad tillbaka på stabiliteten i sin ungdoms värld, dess plikt känsla, enkelhet i seder och nöjen och dess kyrksamhet. Han kände sig heller inte underlägsen den nya tidens anspråksfullare människor utan hävdade sin syn i lugnt medvetande om sitt värde. Också där följde han de självägande böndernas tradition.

Den kyrkliga traditionen var i Öja obruten i ännu högre grad, än fallet var i Växjö. Sekulariseringen och en ny tids levnadsvanor hade visserligen börjat göra sig märkbara på landsbygden. Sålunda klagar biskopen vid prästmötet 1908, att »gammaldags enkelhet och trohjärtenhet, aktning för lag och rätt, ärlighet och pålitlighet i handel och vandel, om de än i icke ringa mån finnas kvar hos den äldre, besuttna delen af vår allmogebefolkning, dock starkt äro på väg att försvinna bland ett yngre släkte.»² Men Öja hörde till de socknar, där liksom de gamla jordbruksmetoderna också den gamla livssynen dröjde länge kvar. Man gick, som god sed krävde, regelbundet i kyrkan, och de som höll sig undan, betraktades med ett visst misstroende. Minst en gång årligen gick man till nattvarden. Vördnaden för Guds ord var utomordentligt stor, också bland dem som ingalunda var dess görare. De regelbundet återkommande husförhören höll kristendomskunskapen på en hög nivå, vilket för hela länets del intygas av biskopsberättelserna.³ I hemmen läste man Guds ord för sig själv eller, vilket tycks ha varit mindre vanligt, höll husandakt för allt folk i gården. Man läste bibeln, psalmboken eller andaktsböcker av Luther, Arndt, Nohrborg och andra beprövade författare. De stora förkunnarna under 1800-talets förra hälft hade ivrigt arbetat på att sprida god andaktslitteratur och tjänstgjort som stränga, av publiken noggrant följda recensenter.⁴ Det är överallt samma böcker man

¹ Brand 6.2. 1909.

² Handlingar rörande prästmötet i Växjö 1908, s. 48.

³ A. a. 1896, s. 37; 1902, s. 37 f.; 1908, s. 38 f., där en försämring i kristendomskunskaperna dock konstateras.

⁴ Jfr V. Rundgren, *Den gammalkyrkliga fromhetstypen, Växjö stifts hembygdskalender* 1931, s. 188–190. — Prästerna som recensenter, Bror Olsson, *Från Martin Luther till Sven Lidman*, 1943, s. 14 f.

återfinner i uppteckningar och berättelser från Värends socknar. Mot alla moderniteter, exempelvis av Fosterlandsstiftelsens snitt, var man misstänksam och höll sig till vad gammalt och gott var. Pär Lagerkvists föräldrar hade lärt sig att läsa bibeln i sina hem. Fadern kunde berätta, hur hans mor, som hade en ovanlig håg att läsa, brukade sitta vid ett litet ljus till sena kvällen och rannsaka skrifterna. Hon blev så hemma i bibeln, att det fordrades en ovanligt kunnig prästman för att göra henne svarslös. Man brukade läsa bibeln i sin helhet, därför att man icke vågade sig på något subjektivt urval. Hade man vissa älsklingböcker, betraktade man ändå hela skriften som Guds ord. Man följde här traditionen från den ortodoxa tiden. Kännetecknande för denna var den höga uppskattningen av Gamla testamentet. Det kan sålunda tas som ett ålderdomligt drag, när det i Gäst hos verkligheten berättas, att morfadern läste högt ur psaltaren. Det har emellertid varit omöjligt för mig att om hans bibelläsning få närmare upplysningar, som tillåter något säkert omdöme. Inte heller om hemmet i Växjö har man kunnat ge något bestämt besked på denna punkt, men man har hållit för troligt, att föräldrarna läst hela bibeln i följd. En jämförelse med berättelser och uppteckningar från andra fromma varendshem gör också detta troligt.

Den kristna sången var mycket uppskattad. Liksom när det gällde andaktsböcker, valde man också här sina texter med omsorg. På sina håll gick man till och med så långt, att man föredrog den svedbergska psalmboken framför den wallinska. Mose och Lambsens visor, ett arv från 1700-talets pietistiska väckelse, användes flitigt vid sidan av andra samlingar av väckelsesånger. Men Fosterlandsstiftelsens Sions toner hölls av många för icke renlärig.¹ I Lagerkvists hem har man huvudsakligen hållit sig till psalmboken, fast man också har sjungit andliga sånger av annat ursprung. Rent frikyrkliga sånger torde han dock knappast ha hört i sitt hem.

Vördnaden för Guds ord kom också dess förkunnare till godo. »Ett prästaord betyder mycket, det skall man rätta sig efter», är ett yttrande från en annan varendssocken, typiskt för inställningen. Det berättas av en Öjabo, att det väckt stort uppseende, när en korpral vid ett husförhör vågat komma med ett oförskämt svar till prästen. Dugliga präster kunde styra en hel socken, och ämbetet hölls högt, också när dess innehavare var slarviga eller försupna. Prästernas centrala ställning belyses även av den historiska utvecklingen. När kyrkligheten under förra hälften av 1800-talet började uppluckras på många håll i Sverige, bibehölls den och fick nytt liv i Kronobergs län. Sammanhangen är här inte utredda, och det är ett olöst problem, varför Växjöstiftet, som omkring sekelskiftet 1800 var en tämligen homogen kyrkoprovins², efter några årtionden började splittras i en kyrklig och en frikyrklig del. Som en av de viktigaste faktorerna bakom den kyrkliga utvecklingen i Kronobergs län måste dock otvivelaktigt räknas den mäktiga prästerliga förkunnelse, som började höras inom stiftet. De dominerande gestalterna var Sellergren, om vilken det sagts, att ingen efter Schartau betytt så

¹ Jfr Rundgren, *a. a.*, s. 190; G. Stenvall, *Peter Lorenz Sellergren*, 1943, s. 264 f.

² Pleijel, *Smäländskt folksiv för hundra år sedan, Växjö stifts hembygdskalender* 1943, s. 62.

mycket för den kyrkliga väckelsen som han¹, och Nyman, bekant från Tegnér's ämbetsberättelser. Nymans person var otvivelaktigt sådan, att den förtjänade kritik, men Tegnér tycks knappast ha förstått, att den kyrkliga väckelse, som han såg i sitt stift, var sund till sin kärna.² Man får en intressant illustration till dess art, om man betraktar »hopparesjukans» spridning. Inom de stora förkunnarnas områden, vann den, liksom andra extatiska rörelser, ingen framgång. Nyman hade upplevt sin avgörande kris, när han som ung präst tjänstgjorde i Bergunda, grannförsamlingen till Öja. Han hade sedan varit i Växjö och en längre tid i Urshult, ett par mil söder därom. Den kyrkliga fromheten i Växjötrakten präglades ännu i Pär Lagerkvists barndom av arvet från honom³, fast hans namn mestadels sjunkit i glömska. I Öja satt, när Lagerkvists föräldrar var unga, Carl Johan Fowelin, som med stor kraft fullföljde traditionen från Nyman.⁴ Han var en stor predikant, särskilt känd som förkunnare av lag och väckelse. Men han ingrep också handgripligen mot synden. Det berättas, att han en gång avbrutit sig mitt under en predikan och rusat ut ur kyrkan för att köra bort en man som stod på kyrkbacken och bjöd ut varor åt dem som smugit ut ur helgedomen. Den uppretade prästen slog ikull lasset och körde bort mannen med sådant eftertryck, att han aldrig vågade göra om försöket. En annan gång kom Fowelin in i en gård, där man hade dans, och körde ut hela sällskapet. Från predikstolen kunde han dundra mot grova syndare, som han nämnde vid namn. Fowelin och många av hans ämbetsbröder var otvivelaktigt råbarkade i sina fasoner, men de ägde ett brinnande nit och voro högt aktade av sina församlingar. Pär Lagerkvists föräldrar hade både konfirmerats och vigts av Fowelin. Fadern talade om honom med vördnad och mindes hela sitt liv det tal han hållit till brudparet.

Erik Blomberg har talat om »den kristna asketismen» hos Lagerkvist⁵, varvid han tycks utgå från att all kristendom är asketisk. Det borde ju vara självklart, att en sådan definition är felaktig, men en generation, som mest sett kristendomen i en pietistisk form, torde vara beredd att utan invändningar acceptera Blombergs syn. Så enkel som han vill göra den, är emellertid inte saken. Luther ställde sig principiellt som fiende till asketismen, men den smög sig in redan i ortodoxien och etablerade sig sedan som kristen princip i pietismen. Man kan se det på en sådan detalj som inställningen till dansen, där Luther intar en positiv attityd, medan Sellergren, som annars vill vara strängt luthersk, på denna punkt tillåter sig att opponera mot lärofadern.⁶ Skrattet betraktar Luther som en Guds gåva så helt, att han kan säga, att Gud själv, när han sett ett lyckligt äkta par, »lacht und ist fröhlich darob». Men under den begynnande pietismen heter det: »Lieber mit Jesu geweint als mit der Welt

¹ Y. Brilioth, *Smålands kyrkliga struktur i En bok om Småland*, 1943, s. 338.

² Om Nyman se *Växjö stifts herdaminne* 2, 1927, s. 83 ff.

³ Brilioth, *a. a.*, s. 338.

⁴ Om Fowelin se *Växjö stifts herdaminne* 4, 1930, s. 32 ff, samt Bl. Andersson, *Gamla Vislanda i hävd och sägen*, 1944, s. 80 f. Dessutom muntlig tradition.

⁵ Blomberg, *a. a.*, s. 234.

⁶ Luther, *Fullständig ärgång utvalda predikningar ur Doct. Martin Luthers Evangelii - och Epistel-Postillor, Evangelier*, Stockholm 1860, s. 172. — P. L. Sellergren, *Bref i andliga ämnen*, 2. uppl., 1853, s. 45.

gelachtet.»¹ Hos Arndt blandas luthersk åskådning med asketiska tankegångar, hämtade från medeltida fromhet, till vilka pietismen sedan anknöt.²

Till vilken tradition har fromheten i Lagerkvists hem och morföräldrahem anslutit sig? Frågan är avgörande för hur man vill kyrkohistoriskt rubricera fromhetstypen. Den kyrkliga religiositeten i Småland karakteriseras av Rundgren med de tre termerna gammalkyrklighet, gammalpietism och gammalläseri.³ Pleijel vill emellertid här införa en viktig distinktion och betecknar med den förra termen den förpietistiska traditionen, med de båda senare den efterpietistiska.⁴ Den kyrklighet, som vid 1800-talets början behärskade Växjöstiftet, stammade i obruten linje från ortodoxiens tid.⁵ Den ortodoxa fromheten bar en kollektivistisk prägel och var mer bejakande till det världsliga goda.⁶ 1800-talets stora väckelser ägde däremot en pietistisk karaktär. De äkta gammalläsarna höllo sig gärna för sig själva och skilde sig t. o. m. på vissa håll från andra genom en mörkare klädedräkt. De samlades ofta hos varandra för att läsa ur skriften eller någon erkänd uppbyggelseförfattare, för att tala om andliga ämnen och be tillsammans. Ehuru de voro strängt kyrkliga, ägde de en tendens gemensam med frikyrkligheten: att vilja dra en synlig gräns mellan de fromma och världen.⁷

När man läser Gäst hos verkligheten, som så starkt framhäver draget av instängdhet, blir man först benägen att kalla fromheten pietistisk. Det heter om fadern: »det sorglösa i sitt väsen höll han tillbaka, som om det varit någonting orätt. Hans glädje var liksom kuvad av hans allvar», och om modern, att hon helst var glad vid sina sysslor men suckade tungt vid sin bibel.⁸ Sättet att hålla andakt, där var och en läste skriften för sig själv, innebar också, att den äldre traditionens kollektiva husandakt efterträts av en individualistisk tradition.

Huruvida inställningen till könslivet varit asketiskt färgad, är en viktig men svårbesvarad fråga. Lagerkvists diktning synes mig motivera ett jakande svar — jag återkommer därtill — men han har väl också här, liksom när det gällde glädjen, gett vissa sidor för stora proportioner. Vi vet dock, att man inte talat om dylika ting i hemmet. Detta var typiskt för gammalläsarna, men bör kanske också ses som ett utslag av hela generationens tystlåtenhet.⁹ Å andra sidan har en studentkamrat till Lagerkvist, vars föräldrar till ursprung och fromhet liknade hans, och som jag frågat om saken, förklarat, att de fromma av denna typ icke betraktade sexuallivet som något etiskt mindervärdigt utan som en Guds

¹ W. Elert, *Morphologie des Luthertums* I, 1931, s. 398.

² Jfr Pleijel, *Johann Arndt och svenskt fromhetsliv*, Svensk teologisk kvartalsskrift 1938, s. 319–332.

³ Rundgren, *a. a.*, s. 186.

⁴ Personligt meddelande. Prof. Pleijel har också för andra delar av min kyrkohistoriska framställning varit mig till utomordentlig hjälp.

⁵ Pleijel, *Småländskt folkkliv för hundra år sedan, Växjö stifts hembygdskalender* 1943, s. 62.

⁶ Jfr Pleijel, *Våra kyrkliga folkminnen, Växjö stifts hembygdskalender* 1944, s. 49 f.

⁷ Jfr Pleijel, *Från fädernas fromhets liv*, 1939, s. 136. — Rundgren, *a. a.*, s. 192. — Stenvall, *a. a.*, s. 274.

⁸ *Gäst hos verkligheten*, 1925, s. 53 och s. 12.

⁹ Om gammalläsarna. Muntligt meddelande av kontraktsprosten G. Stenvall, Växjö, till vilken jag står i tacksamhetsskuld för värdefull orientering om fromhetslivet i Växjö.

gåva. Den bondemiljö Lagerkvists föräldrar vuxit upp i, var heller inte ägnad att lägga naturliga ting under slöjan. Elin Wägner har också talat om den förtegenhet hos bönderna, som icke beror på pryddhet men på varsamhet om tystnadens magiska kraft.¹ — En jämförelse med Karlfeldts bondemiljö är här av stort intresse. Om Ingvar Högmans framställning är riktig, var dalaskalden uppvuxen i en fromhet, helt orörd av pietismens tvinsot — »lika innerlig som sund, lika allvarsam som glad och ofariseisk».² De båda skaldernas barndomsiljöer äger många drag gemensamma, och i båda levde en gammalkyrklig religiositet, men den pietistiska ådran i den småländska fromheten skiljer dem åt. Kanske är här en av förklaringarna till deras väsensolika uppfattning av barndomstiden.

Stillheten är en av de egenskaper, som främst präglar människorna i Gäst hos verkligheten. Det sociologiska sammanhanget är uppenbart; man levde i små bondesamhällen, där livet var sig ungefär likt sedan sekler. Förhållandet belyses av landshövdingens ämbetsberättelse för 1871–75, vilken först framhåller att »gudsfruktan, laglydnad, sedlighet och arbetsamhet utmärker den större delen af befolkningen», men strax därefter beklagar de skadliga verkningar, som de årliga utvandringarna för tillfällig arbetsförtjänst utövar på sedligheten.³ Men stillheten i Lagerkvists böcker äger en bestämd kvalitet, som en sådan förklaring icke förmår fånga. Man återfinner samma drag i otaliga teckningar från de småländska bygderna, och dess karaktär är överallt religiöst betingad. Lagerkvist har själv på några oföglömliga sidor i Morgonen målat det stilla lugnet hos de människor, som tacksamt tar emot livets skickelser ur Guds hand.⁴ Det gör ingen skillnad, om de bo i den italienska småstaden eller den småländska byn. Det synes mig emellertid, att stillheten hos de fromma i Varend har en egenart, som skiljer den från den katolska och som sammanhänger med lutherdomens kallelseförkunnelse.

Hos Luther själv ägde kallelsetanken en viss rörlighet. Kallelsen var icke ett visst yrke eller stånd, i vilket människan oföränderligen skulle framleva sin tid, den betydde alla de skiftande situationer, vari Gud ställde människan och varigenom han krävde nya initiativ av henne.⁵ Men hos Luthers efterföljare stelnade begreppet; det miste sin dynamik och förkunnelsen koncentrerades på att människan skulle troget förbli i sitt stånd. De som togo denna lära på allvar, fostrades till en osviklig trohet i sitt kall och ett ofta övermänskligt tålamod i sitt lidande. De ägde en stilla förtröstan, vad som än hände. Från Urshult berättas om Lovisa i Aramo, som i femtio år vårdade en sjuk, slutligen sinnessjuk make utan att klaga.⁶ Denna kvinna hade många systrar bland de småländska kvinnorna. Arndts postilla är typisk för den förkunnelse, som

¹ E. Wägner, *Tusen år i Småland*, 1939, s. 125.

² I. Högman, *Lejonets barn*, 1945, s. 14.

³ *Kungl. Maj:ts befallningshavandes femårsberättelser 1871–75, Sveriges officiella statistik H.*

⁴ *Valda sidor*, 1925, s. 191 ff.

⁵ G. Wingren, *Luthers lära om kallelsen*, Ak. avh. 1942, ex. s. 57 samt s. 59: »Där kärleken lever, där existerar ingen stel lag, utan kärlekens handlande går än med vedertagen sed än mot vedertagen sed.»

⁶ B. Tetzell, *Lovisa i Aramo, Växjö stifts hembygdskalender 1933*, s. 145 ff.

fostrade dem: »Intet är bättre, än att willigt, tålmodigt och lydaktigt mottaga sådant kors, hwaremot i denna werlden intet råd eller hjelp står att finna», eller »Den andliga hjertesabbaten är, när själen hwilar från köttliga, werdliga tankar, omsorger, begär, lustar, wrede, afund, otålighet och girighet, är stilla och wänd ifrån werlden till Gud».¹ Till stor del är denna förkunnelse äktluthersk men icke helt. Den förebådar pietismen, ty den kan icke som Luther hälsa det som en seger över djävulen, när människan förmår se skapelsens härlighet tvärs igenom dess ondskas och glädja sig över den trots sitt lidande. Däremot var allvaret i sig självt inte något speciellt pietistiskt drag utan präglade alla schatteringar av den gammalkyrkliga fromheten. Predikan var gammaltestamentligt färgad, och det hörde till att en förkunnare skulle driva lagen, så att det sved. Gjorde han inte det, var han en dålig präst.

Rädslan för sorglösheten sammanhängde med evighetstanken. »Tänk på änden, så gör du aldrig illa», var ett ord, som den ovannämnda Lovisa ofta bar på läpparna. Det är nästan ordagrant hämtat ur Arndts postilla, där det i predikan på 16 söndagen efter Trefaldighet står: »Dessa sorgliga dödstankar bereda en menniska till afskedet från werlden, derigenom werkas en helsosam bedröfwelse i våra hjertan. Tänk på änden, så gör du icke synd. Ja, allt det kära lidandet, som Gud tillskickar oss, är intet annat än en predikan om vårt saliga afsked, att wi här icke hafwa någon förblifwande stad.»² Selligrens förkunnelse var liksom Arndts utpräglat eskatologisk och präglades av en »negativ inställning till jordelivet».³ Här är skillnaden mot Luther. Selligrens pietism, förebådad hos Arndt, kan icke tacksamt glädjas åt livets goda för tanken på evigheten. — De fromma i Gäst hos verkligheten ägde ingen rädsla för döden, men dess skugga bidrog att dämpa färgerna i deras liv. Man frågar sig då, om Lagerkvist i kyrkan eller i sitt hem hört en sådan förkunnelse om dödens allvar, som skrämt honom och blivit en av faktorerna bakom hans dödsskräck. För hemmets del kan man svara, att där inte talats mycket om döden och aldrig på ett skrämmande sätt.

De sidor hos fromheten, som jag här diskuterat, har i de flesta fall en pietistisk karaktär. De balanseras emellertid av andra. Vi vet, visserligen icke av Lagerkvists diktning, att föräldrarna kunnat släppa lös sin glädje, och att de har betraktat familjelyckan, ungdomsglädjen och naturens ljuvlighet som Guds gåvor. De har heller aldrig deltagit i några konventiklar, och om de icke hade så mycket umgänge i staden, betydde det icke, att de isolerade sig. Det berodde främst på att de höll så mycket fast vid landet. Därute skilde sig de fromma icke från kollektivets gemenskap. Medvetandet om att byn och församlingen var en enhet, som omfattade alla, levde så starkt, att det motverkade separatistiska tendenser. Om också några ogillade dans, läto de dock sina gäster dansa vid bröllop, därför att seden så krävde. Till högtider i byn liksom till högmässa och nattvard gick alla utan åtskillnad. — Väger man de olika dragen mot varandra, torde man riktigast böra karakterisera fromheten i Lagerkvists barndomsmiljö som gammalkyrklighet med pietistiska inslag.

Denna rubricering gäller både föräldrarna och morföräldrarna. Lager-

¹ Johan Arndts *Postilla*. Övers. 1874, s. 556 och 620.

² *A. a.*, s. 606.

³ H. Backman, *Eskatologiska motiv i svensk predikan*, Ak. avh. 1941, s. 269.

kvist har visserligen själv skildrat de båda hemmen som två skilda världar. Tryggheten i hemmet kontrasterades i Gäst hos verkligheten mot morfaderns gammaltestamentliga stränghet, och i Morgonen heter det: »Jag var rädd för deras (morföräldrarnas) Gud. Det var inte den Gud som vi hade hemma hos mor och far.»¹ Men samma fromhet rymde sida vid sida den ljusa förtröstan och det stränga allvaret. Den enda typskillnad man skulle kunna skymta, ligger i andaktslivet. I stället för hemmets enskilda bibelläsning möter man hos morföräldrarna ett slags husandakt, när den gamle läser högt ur psaltaren. Men denna enda punkt motiverar icke någon gränsdragning. Den avgörande olikheten måste ha berott på rent individuella förhållanden.

Ett drag som ofrånkomligt hör hemma i bilden av den gammalkyrkliga fromheten, liksom i dess senare pietistiska former, är kampen mot synden. »Det kallas nu ett rättskaffens kristet liv», heter det hos Luther, »som aldrig mer befinner sig i lugn, och det är alltså ej så, att man inte skall känna någon synd utan att man väl känner den, men blott inte ger efter för den», och vidare: »Därför är kristet liv intet annat än en strid och ett härläger, som det står i skriften.»² Den efterföljande lutherdomen glömde icke denna lärdom. Den kristna människan måste enligt Arndt klaga över att den syndens kropp, varom Paulus talar, »beständigt gör mig dödsqual, så att jag måste räddas, sörja, hafwa ånger och sorg öfwer synden samt i samwetet känna stor skräck och bäfwan», och utropa »hur ofta stappla och synda wi icke, sju gånger om dagen!»³ Nyman och Fowelin predikade ständigt väckelsens nödvändighet. Inte för intet räknade gammalläsarna som älsklingssånger Linderots »Ingen hinner fram till den eviga ron» och Kolmodins »Gå varsamt, min kristen». (Att dessa psalmer sjungits i Öja har jag dock ej fått bekräftat.) Själånöd och anfäktelse var vanliga bland de fromma. Jag erinrar mig själv ett samtal med en snart åttioårig gammalläsare i Växjö, som gång på gång återkom till den fortsatta bättringen, ty »om man också inte syndar uppsåtligt, så felar man dagligen».

Hos Lagerkvists fromma finns allvar och tyngd men icke syndamedvetande eller ånger. Man kan exempelvis se, hur — i Morgonen — morfadern efter en period av hårt och vilt liv återvänder till sin Gud. Gud tog emot honom, heter det, »som om ingenting hänt».⁴ Det är föga sannolikt, att det gått till så. Även Lagerkvists föräldrar måste ha varit medvetna om syndens ständiga aktualitet. Har då Lagerkvist icke sett detta? Vissa av gammalläsarna talade ganska öppet med varandra om sin själs bekymmer, men annars var seden, att man var tystlåten om sitt personliga liv. Så har det också varit i Lagerkvists hem. Var och en skötte i stillhet sitt, och om han haft något att brottas med inom sig, behöver de andra icke ha vetat därom. Detta förklarar till en del Lagerkvists skildring. Den avgörande orsaken ligger dock icke där utan hos honom själv.

Det problem jag här tagit upp är ett av de viktigaste i Lagerkvist-

¹ *Valda sidor*, 1925, s. 196.

² *Dr. Martin Luthers Werke*, Kritische Gesamtausgabe 12, Weimar 1891, s. 325 f. (till 1 Petr. 2: 11).

³ Arndt, *a. a.*, s. 770 och 772.

⁴ *Valda sidor*, 1925, s. 196.

forskningen. Min framställning bygger på en bestämd ståndpunkt: att syndamedvetandet var levande och aktuellt i den fromhet Lagerkvist sett hos de sina. Jag är dock väl medveten om att man måste vara försiktig, när man uttalar sig om dylika ting. Förhållandena kunna ju av rent individuella orsaker variera obegränsat, det må sedan aldrig så mycket höra till fromhetstypen att äga syndamedvetande. Möjligt är, att man aldrig kan komma problemets lösning närmare. Det är också fullt tänkbart, att en mer ingående kännedom om föräldrahemmet än den som stått mig till buds, kommer att förändra bilden och visa, att Lagerkvists teckning av fromhetslivet står verkligheten ännu närmare än jag velat hävda.

Tro och övertro var så sammanvuxna i den gamla bondereliositeten, att menige man knappt kunde skilja dem åt.¹ Elin Wägner berättar om den allvarlige gammalläsaren, som lade ut en kaka bröd åt råttorna med en högtidlig förmaning att hålla sig till den — vilket de också gjorde.² Prästerna förde en seg kamp mot vidskepelsen, men den började icke försvinna förrän med den stora upplösningen av bondesamhället. Upp-teckningar i Landsmålsarkivet i Uppsala ger rikligt besked om övernaturliga väsen, varsel, läkekonst och magi i Öja socken. Själv hörde jag vid besök därnere om en affärsman, som en gång på tjugotalet vaknat vid att ett tåg dånade förbi på järnvägen. Han var förvånad, att det gick något tåg vid den tidpunkten, steg därför upp och gick fram till fönstret, genom vilket han såg det rusa förbi. När han på morgonen av sin mor fick veta, att hon också väckts av tåget vid samma tidpunkt, gick de ned till stationen men fick där besked av stinsen, att något tåg vid den tiden aldrig passerat. Händelsen för tanken till spöktåget i Far och jag. Annars talas aldrig om övernaturliga ting i Lagerkvists böcker. Han och hans syskon ha heller inte hört mycket om sådant vare sig hemma eller i Öja, utom litet tal om Skärvaberget, vilket också förekommer i uppteckningarna. Syskonen har själva förvånat sig över att de ej hörde mera berättas om sådana ting ute hos de gamla, och vill se förklaringen i deras kristna tro: »Israels Gud ordnade för Skärvaborna.»

Den livsinställning, som Lagerkvist sett hos sina föräldrar och ännu mer hos morföräldrarna i Öja, var präglad av bondesamhället, och dess traditioner förlorar sig i århundradena. Det är därför med all rätt man velat beteckna Lagerkvist som stående i brytningen mellan bondesamhällets och industrialismens tidevarv.³ Han har — på ett mer väsentligt sätt än någon annan svensk diktare — upplevt och uttryckt denna avgörande brytning i den svenska samhällsutvecklingen. Samhällsformens dominerande betydelse också för det kyrkliga livet har bland annat påvisats i Pleijels uppsats *Bodenreform und Frömmigkeit*⁴, där han i skiftet ser den främsta faktorn bakom den gamla kollektiva kyrkofromhetens upplösning. Det sociologiska betraktelsesättet måste emellertid kom-

¹ Pleijel, *Svensk lutherdom*, 1944, s. 13.

² Wägner, *a. a.*, s. 134.

³ Så Erik Blomberg i sin ensidiga men kanske just i kraft av sin ensidighet beundransvärt djupträngande studie över Pär Lagerkvists författarskap i *Stadens fångar*, 1933 (särskilt s. 194), och Victor Svanberg i *Heidenstam och Lagerkvist. En sociologisk studie*, *Tiden* 1941, s. 104–118, särskilt från s. 114.

⁴ Pleijel, *Bodenreform und Frömmigkeit* i *Drama*, Martino P. Nilsson dedicatum, 1939, s. 402–408.

pletteras med ett idéhistoriskt. Man får en klar illustration härtill, om man granskar samhällsuppfattningen. Den är en produkt av det samhälle dessa människor levde i, men den har också växt fram under intryck av kyrkans förkunnelse. Här har rått en växelverkan; de båda linjerna har flätats samman, så att man omöjligt kan skilja dem åt. Den kyrkliga samhällssynen har formats efter det existerande samhället, och den har samtidigt bidragit att skapa detta. Sitt ursprung har den utanför dettas ram, och den har också präglat samhällen av annan typ. Max Weber har påvisat puritanismens avgörande betydelse för kapitalismens uppkomst. Man beklagar, att en motsvarande undersökning saknas för lutherdomens del, men man vågar ändå även här tillämpa Webers ord om den för oss nästan ofattbara betydelse, som den religiösa praxis äger för att utbilda »folkkaraktären».¹ Jag har ovan velat visa, hur lutherdomens kallelsetanke präglat stillheten hos de fromma. Jag vill här nedan söka belysa, hur samma kallelsetanke verksamt bidragit att utforma samhället och samhällsuppfattningen i dess helhet.

Kallelsetanken ägde hos Luther själv vissa rörliga drag på samhällslivets område liksom på det personliga planet. Samhällsordningen är icke för Luther någon en gång för alla given storhet. Den är visserligen en Guds gåva, men den kan också missbrukas och förstöras av djävulen och behöver därför ständigt nyskapas. Den kristna kärleken måste gång på gång bryta genom dess former, för att nästan skall kunna bli bättre betjänad. »Kärleken mästrars alla lagar», heter det gång på gång hos Luther. Docent Wingren sammanfattar hans syn på kyrkans roll i samhället med orden: »Kyrkans normala verksamhet innebär sålunda en ständigt pågående förnyelse av de världsliga ordningarna, en aldrig upphörande rörlighet i alla kallelser från fursteståndet ned till de ringaste sysslor.» Å andra sidan räknar Luther alltid med hög och låg i samhället, och den demokratiska likhetstanken är honom principiellt främmande.² Hur mycket av social dynamik, som verkligen rymmes i Luthers kallelsetanke, tycks vara en oklar teologisk fråga. Säkert är emellertid, att det dynamiska momentet gått förlorat i ortodoxien och dess fortsättning i den kyrkliga traditionen. Till skillnad från katolicismen och ännu mer från kalvinismen har »lutherdomen, framför allt ortodoxien och dess utlöpare intill senare tider, företrätt en starkt auktoritetsbetecknad statsuppfattning, den har företrätt en viss karakteristisk äktenskapsuppfattning, och den har haft en förkärlek för vissa traditionella ekonomiska former», skriver en annan lutherforskarer, Herbert Olsson.³

Kyrkan lärde, att Gud skapat samhällets tre stånd, det styrande, det lärande och det närande, vilka hade sina särskilda uppgifter. Man skulle stanna i det stånd man fått sig av Gud tilldelat och där sköta sin kallelse. En sammanfattning av denna samhällssyn fanns i hustavlan, som avslutade katekesen, och vars sista ord löd: »När hvar och en sin syssla sköter, så går oss väl, ehvad oss möter.» Pleijel har tillmätt hustavlan en så stor betydelse, att han kallat den epok, som sträcker sig från re-

¹ Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* 1, 2 uppl., 1922, s. 164.

² Framställningen av Luthers samhällssyn efter G. Wingren, *Luthers lära om kallelsen*, Ak. avh. 1942. Samhället missbrukas av djävulen: se ex. s. 102. »Kärleken mästrars alla lagar»: s. 56 f. »Kyrkans normala verksamhet . . .»: s. 57. Likhetstanken: s. 188.

³ H. Olsson. *De socialtiska frågorna, Svensk teologisk kvartalskrift* 1936, s. 44 f.

formationen långt in på 1800-talet, för »hustavlans tid».¹ En klar illustration till denna samhällsåskådning ger Arndts postilla, som lästes i Pär Lagerkvists hem.

»Gud will här i werlden hafwa ordning och åtskilnad mellan personer», skriver Arndt. Han »har sjelf ordnat de särskilda stånden, och utan dem kan werlden icke bestå. — — — Har icke Gud i Es. 3 beskrifwit råd och stånd i städerna? — — — Der gör ju Gud sjelf en stor åtskilnad menniskor emellan, såsom ock St Paulus säger: Så gifwer nu dem heder, som heder tillhörer, dem rädsla, som rädsla tillhörer, Rom. 13: 7. Utan sådan ordning kan werlden icke bestå.»² Den jordiska upphöjelse var och en av oss bör få, låter Gud oss erfara i sinom tid utan vårt görande. Skulle han låta oss stanna på den ringa plats där vi stå, så är det också efter hans vilja, och vi skola trösta oss med hans nåd och med hoppet om evigheten: »men det kan hända, att en gudfruktig och dygdig menniska i detta eländiga lifwet icke för sin dygd får någon timlig ära och berömmelse till lön — — — I sådant fall lät dig nöja åt Guds nåd, så skall på den yttersta dagen enhwar få pris af Gud och erhålla sin hederskrona.»³ Ty det är viktigare att bekymra sig om själens nöd än om lekamligt armod: »Man hörer stor klagan öfwer lekamligt armod, men att själen är så arm, icke har någon tro, kärlek, hopp, ödmjukhet, tålmod, bön, frid och fröjd i Gud, deröfwer hörer man sällan någon klagan.»⁴

Överheten regerar med Guds uppdrag, och dess befallningar böra upptagas som Guds bud. »Därför skall man ock emottaga den befallning, utslag och besked, som gifwes av werdsliga eller kyrkliga embetswerk, såsom Guds dom och rätta sig derefter; och icke klandra eller försmåda.»⁵ Tvärtom bör man betänka, att överhetens uppgift är svår och att man måste visa den tålmod och överseende. »Och såsom öfwerheten bör såsom en hög Guds gåfwa hjertligt älskas, så bör man icke hastigt döma eller fördöma henne, om än något skulle felas. Kärleken innefattar i sig tålmod. Mycket mer höfwes det i sådant fall att urskulda henne, hafwa medlidande med henne och bedja Gud för henne, att Gud måtte ledsaga henne med sin nåd, ljus och råd.»⁶

Det är uppenbart, att en förkunnelse, som så kraftigt inskärper, att envar skall stanna i sitt stånd, tåligt uthärda de prövningar han där får utstå och lämna samhällets vård åt överheten, inte gör människor förstående för sociala reformer. För dem som lärt sig att denna lära var den rätta — och den återkommer överallt i den kyrkliga förkunnelsen — måste demokratiens princip tyckas stridande mot Guds skapelseordning. Ett politiskt initiativ från de små i samhället måste betraktas närmast som synd och själva strävan att söka garantier i en bättre social ordning tyda på misstro till Guds försyn. Dessutom kan en sådan strävan vara farlig, därför att den lägger beslag på människans tankar och drar hennes omsorger från det enda nödvändiga, evighetsfrågan.⁷

¹ Pleijel, *Svensk lutherdom*, 1944, s. 18. Jfr kap. Hustavlans i Lilla katekesen i Pleijel, *Katekesen som svensk folkbok*, *Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen*, 22, 1942.

² Arndt, *a. a.*, s. 621 (17 e Tref.).

³ *A. a.*, s. 624 (17 e Tref.).

⁴ *A. a.*, s. 595 (15 e Tref.).

⁵ *A. a.*, s. 697 (23 e Tref.).

⁶ *A. a.*, s. 695 (23 e Tref.).

⁷ Biskop Rodhe ger i *Svensk Teologisk Kvartalsskrift* 1944, s. 256–270 (*Undersåte och medborgare*) en intressant framställning av brytningen i kyrkans samhällssyn och påvisar, hur länge den kyrkliga uppfattningen varit bunden vid det gamla trestånds-

Att Lagerkvists föräldrar stod främmande för den samhällssyn sonen så radikalt tillägnade sig, berodde således icke bara på bundenhet till det system de växt upp i. Det fanns också en åskådning bakom.

Samma åskådning torde haft sin del i deras inställning till de kulturella strömningarna, ehuru denna naturligtvis främst är socialt motive-rad. Hörnström påpekar om friden i *Det eviga leendet* och *Den lyckliges väg*, att den inte har plats för kulturperspektivet. Att denna frid är i nära släkt med barndomens upplevelse framhålles av Hörnström¹, och jag återkommer själv till detta. Man är därmed framme vid frågan, om inte denna kristendomstyp i många avseenden är principiellt oförenlig med den moderna kulturen. Saknaden av teologiska framställningar är här ännu mer markant än i fråga om samhällslivet. Docent Herbert Olsson har emellertid vid ett personligt samtal med mig framhållit som sin åsikt, att frågan möjligen måste besvaras jakande. Om detta är riktigt, vidgas det sammanhang, som Lagerkvists diktning belyser. Det har från början varit klart, att den illustrerar brytningen mellan två skilda ekonomiska och sociala system liksom mellan gammal tro och modern ateism eller konfessionslös religiositet. Härtill kan fogas, att denna diktning tillika visar mötet mellan en gammal, teoretiskt grundad samhällsuppfattning, kanske också kulturuppfattning och en ny tid.

Den fromhet Lagerkvist skildrat återfinnes hos mycket få av våra författare. Många ha skildrat sin barndoms religiösa liv, men detta har i allmänhet tillhört en senare tradition än den småländska kyrkligheten. Strindberg lärde i sin ungdom känna en pietism, som av de gammalkyrkliga i Växjö skulle ha betraktats som ett olyckligt »nyläseri». Geijerstam såg hos sin mor en schartauanskt färgad fromhet, vilken visserligen var kyrklig — den schartauanska väckelsen var en parallellföreteelse till den sellergrenska i Småland — men den har en klart pietistisk färg. Fröding kom från roseniansk fromhet, Dan Andersson ur frikyrklig miljö. Man måste gå till Lagerkvists eget landskap eller till Dalarna för att finna en kyrklig tradition lik den i Gäst hos verkligheten.

Ehuru beskrivningen av *Ett presthus i Småland* i Samuel Ödmanns *Hågkomster* tillhör en helt annan tid än de här nämnda författarnas, kan jag inte underlåta att erinra om hans skildring av det Wieselska hemmet. Samma patriarkaliska anda som där präglade även på Lagerkvists tid många småländska prästgårdar. Går man till de moderna författarna, är Albert Engström den förste smålänning, som kommer i fråga. Han har, ehuru från en annan social utsiktspunkt än Lagerkvist, sett den gamla småländska kyrkligheten, och hans första barndomsminnen sammanfalla med dess begynnande upplösning genom järnväg, pietism och emigration. (Barndomsminnen från Småland i *Läsebok för svenska folket*.) Trots sin ringaktning för det teologiskaståndet röjer han en viss sympati för de gamla prästerna eller snarare för den gamla bondekyrkligheten. »Man levde där i frid med sig själv och sina grannar.

---

schemat och haft svårt att orientera sig i det nya samhället. Följden har blivit, »att medan man i äldre tider hade kristlig belysning av samfundsordningen, nu ett vacuum har uppstått» (s. 264). Om icke kyrkan förmådde orientera sig, hur svårt då för dess enskilda medlemmar.

¹ E. Hörnström, *Pär Lagerkvist och religionen fram till 1940 i Kristen Humanism*, Årsbok 1946, s. 52.

Man trodde på Gud och firade hans helgdagar i enlighet med tusenårig tradition. Medeltiden var förhärskande och i grå torpstugor fjärran i skogen bodde gummor som trollade och gubbar som stöpte bly, då sådant behövdes. Prästerna i dessa avlägsna socknar voro patriarker, som från predikstolen bestraffade varje livsyttning, som icke gick i stil med d:r Martin Luthers lilla katekes.» (Kyrkoherdens påskägg i Hemma och på luffen.) Albert Engströms drift med kyrkans förkunnare har heller aldrig samma hätskhet som hans angrepp på frikyrkopredikanterna, och i hans reaktion mot dessas gråtmilda förkunnelse ligger nog inte bara modern radikalism utan också ett stycke gammal lutherdom. Men hur väl Albert Engström tagit sina småländska typer på kornet, har han knappast velat eller haft förutsättningar för att skildra fromhetslivet inifrån. — Det har däremot Elin Wägner haft. Hon har följt den värendiska bondemiljön genom tiderna och återvänder till den i flera av sina böcker. Socknen i hennes Åsa-Hanna hör hemma i det litterära grannskapet till Öja. Det heter visserligen, att Östersjön ligger inom synhåll, men den verkliga förebilden torde vara Tolgs församling endast ett par mil norr om Växjö, där författarinnan haft sitt morföräldrahem. Anders-Petter i Åsa-Hanna är en blidare variant av morfadern i Gäst hos verkligheten, och Åsa-Hannas mor är en syster till mödrarna hos Lagerkvist. Att man i allmänhet icke tänker på släktskapen beror av framställningen. Elin Wägner har icke upplevt samma smärtsamma brytning som Lagerkvist, och hennes skildring är mångsidigt beskrivande, medan den hos Lagerkvist är koncentrerad på det enda problemet om själens frid. Kvinnorna i Gäst hos verkligheten spåras också hos en annan författarinna, Elisabeth Bergstrand-Poulsen. Hennes målningar från Långasjö i sydöstra delen av Kronobergs län kunde gälla Lagerkvists kvinnor, på en gång jordiskt slitna och översinnligt ljusa. — Vilhelm Moberg slutligen stammar också från en av de urvärendiska bygderna, Algutsboda nära gränsen till Kalmar län. Man finner påtagliga likheter med Öja i den miljö han skildrar i böcker som Raskens, Långt från landsvägen eller Sänkt sedebetyg. Den stora omdaningen i jordbruksmetoderna har ännu inte nått trakten, och den gamla kyrkotraditionen lever kvar, åtminstone i det yttre. När den lästörstige Knut Toring går igenom husets bibliotek, finner han förutom bibeln Scrivers Verk och Arndts Skattkammare, ett par av det småländska läseriets klassiker. Men han får smärtsamt erfara, att misstänksamheten är stor mot all annan litteratur liksom mot nymodigheter på varje område. Allt detta erinrar om Gäst hos verkligheten. Dock ligger beröringen med Lagerkvist endast på ytan. Mobergs skildring fångar, hur stor den konkreta överensstämmelsen med Gäst hos verkligheten må vara, sällan mer än religionens yttersida. För Gud hyser människorna i Knut Torings by endast fruktan, och sin kärlek skänker de till »Hemmanet och de jordiska tingen, som de hade omkring sig». Knut deklarerar också själv, att det icke är fädernas himmel utan deras jord han längtar tillbaka till.

Vänder man sig till Dalarna, kommer närmast Selma Lagerlöf och Karlfeldt ifråga. Det heter i Jerusalem om Ingmarssönernas socken, att där »skulle ingen människa ännu i början på åttitalet ha kunnat tänka på att omfatta något nytt slags tro eller bevista någon ny sorts gudstjänst». Den gamla kyrkotraditionen är ännu rådande, när skildringen börjar. Men

efterhand som den framskrider, är det de nya andliga rörelserna, som kommer i förgrunden. Selma Lagerlöf har heller inte själv som barn levat i denna värld utan har studerat den som vuxen stadsdam.¹ Det är därför egentligen endast Karlfeldt, som kan jämföras med Lagerkvist. Han har i själva verket mött en kyrklighet, som är av ännu äldre typ än Gäst hos verklighetens, opåverkad av pietismen och direkt stammande från stormaktstiden. Den avgörande skillnaden ligger däri att Karlfeldt aldrig upplevde samma radikala brytning med sina fäders värld.

Pär Lagerkvist har således vuxit upp med en religiös tradition, vilken är så gammal, att ingen modern svensk författare utom Karlfeldt sett en äldre. Den har icke — eller i varje fall endast till en del — övergångsformens karaktär, utan dess anor sträcker sig långt tillbaka. Den representerar — med en viss inskränkning, som motiveras av dess pietistiska drag — svensk kyrklighet sådan den varit genom århundraden ända fram till 1800-talets stora omdaning.

Lagerkvist företräder därför framför varje annan författare — ty Karlfeldt bröt icke som han med sin barndom — icke endast den största omvälvningen i svenskt samhällsliv utan också en andlig brytning, som väl måste kallas den avgörande i svensk historia efter kristendomens införande.

Den framställning, som här lämnats av Lagerkvists barndomsmiljö, har i första hand tagit fasta på allmänna drag. Men det torde också för var och en, som läst Gäst hos verkligheten och Lagerkvists dikter om hemmet, ha framgått, att den litterära bilden långa stycken i detalj svarar mot verkligheten. Frågar man gamla Växjöbor, får man detta bekräftat. Överensstämmelsen är ibland så stor, att Lagerkvist inte ens brytt sig om att ändra namn. Lundgren, hos vilken mormodern köper snus, var sålunda en av Växjös kända gestalter, Snus-Lundgren. Man kan visserligen peka på detaljer, som diktaren ändrat. Han låter Anders' familj bo kvar ovanpå järnvägsrestaurangen genom hela Gäst hos verkligheten, medan man i själva verket flyttade omkring sekelskiftet. Men skildringen av restaurangmiljön är av allt att döma fullkomligt autentisk. I dikterna om modern i Den lyckliges väg (Det kom ett brev, Nu vänder mor sitt bibelblad) låter Lagerkvist henne glida in i mormoderns miljö, ty modern bodde aldrig i Öja efter sitt giftermål. Det är en stilisering, men seden att sitta och rannsaka skrifterna är hämtad ur verkligheten, likaså miljön med sommarsäd, vinbärsbuskar och körsbärsträd. Jämför man dikten Det kom ett brev om sommarsäd med beskrivningen av morföräldrarnas gård i Gäst hos verkligheten och denna i sin tur med skiftesprotokollet av 1910 på lantmäterikontoret i Växjö, finner man en fullständig överensstämmelse, så långt som protokollet tar upp några detaljer. I begravnings-skildringen har Lagerkvist framställt Jakob i Skärvet, som sjöng för liket, som vithårig. Han har gjort en liten förändring av verkligheten för effektens skull, ty förebilden i Getaskärf behöll sitt mörka hår, tills han dog. Men seden att sjunga för liket, innan

¹ Elin Wägners framställning av Jerusalems tillkomst är mycket belysande. När Ingemarerna första gången tar gestalt i författarinnans fantasi, är händelserna inte ens lokaliserade till Dalarna, och hon hade ej tillbringat mer än sammanlagt fyra dagar i Näs, när hon skrev Jerusalem. (E. Wägner, *Selma Lagerlöf* 1, 1942, s. 206 och 221.)

det bars ut, är äkta, liksom hela beskrivningen av jordfästningen och kalaset. Man finner liknande berättelser från vilken smålandssocken som helst. Bilden av morfadern, som sitter i sin säng och läser bibeln, tycks en modern läsare höra hemma i en annan värld, uråldrig och främmande. Ändå kan den vara fullkomligt autentisk. Så är det också med hela den miljö Lagerkvist målar från sin barndoms Småland. En ännu mer ingående undersökning skulle väl påvisa flera detaljer, som han ändrat, men den skulle bekräfta bildens riktighet i stort.

Detta är väsentligt, just därför att Lagerkvist inte har några ambitioner som bygdeskildrare. Han är en av de svenska författare, som hårdast angripit naturalismen. Gestalter och miljöer är anonymt tecknade, och han syftar till det allmänmänskliga. I denna ofta abstrakta diktning, helt inriktad på de stora själsliga upplevelserna, går han på samma linje som Edith Södergran. Det kommer i den monografi över henne, som förberedes av Gunnar Tideström, att visas hur hennes dikter, så egendomligt överkliga, ofta äger en ända in i detalj gående överensstämmelse med den miljö, som omgivit henne. Också här kan hon och Lagerkvist jämföras. De båda banbrytande expressionisterna har skarpt uppfattat och återgivit den yttre verkligheten omkring dem.

De barndomsintryck, som är av inre art, har satt ännu större spår i Lagerkvists diktning. Att följa dem hela vägen vore liktydigt med en analys av nästan hela hans produktion, varom inte kan bli fråga i denna studie. Jag vill inskränka mig till att peka på de väsentliga ställen, där man direkt känner igen barndomsmiljön, och att där antyda vissa karaktéristiska drag.

Lagerkvists första bok, *Människor* (1912), har en våldsamt och romantisk karaktär, som avskräcker från alla självbiografiska tolkningar. Men det är otvivelaktigt, att man kan spåra ett stycke av författarens egen verklighet i Gustav Mörks inställning till hemmet, sammansatt av revolt och kärlek. Denna spänning går igenom boken från dess första kapitel, vilket som bekant börjar med en svordom och slutar med ett längtansfullt »hem — hem — hem», och till det sista. Gustav Mörks hem äger en släktskap med Gäst hos verkligheten, som icke är att taga miste på, om man sammanställer de spridda dragen. Människorna är hela och trygga och fast rotade i den jord de brukar: »de stora, riktiga människorna: — — de som plöjer åkrarna och så och slå — de som vet hur livet ska växa och skördas». Revoltören längtar i sin förtvivlan tillbaka till deras liv: »Att bli som andra! — — att få rot i jorden — — En plog att hålla — en torva att vända — en fåra att följa fram — —» (s. 73 f.). Här skymtar också för första gången i Lagerkvists diktning mor som vänder sitt bibelblad: »Gumman — hon läste sin bibel — och talte stillsamma ord — och log de gamlas underliga leende» (s. 68). En liknande dubbelhet i inställningen till bondemiljön finnes hos Agnes, Gustavs älskade, som han plockat upp från gatan i universitetsstaden. Hon finner för första gången trygghet i livet: »Men nu hade hon vaknat upp i verkligheten — för första gång! — — Den lugna, försynta verkligheten — — — med de matta färjerna som ögat kunde smälta samman — de dova ackorden utan sjuka, trasiga toner» (s. 62). Men ändå har hon svårt att finna sig tillrätta: »Känna som om hon ändå inte hittat hem — — ejäntligen stod hemlös i detta som omgav henne — i detta livsfriska —

sunda — otrasat starka — — —» (s. 91). Den verklighet, som inte är försynt utan brutal och vars ackord är gälla, ryms inte i denna värld. Där finns heller ingen plats för lidelsen, och den kärlek som Agnes bjudes av Gustavs broder Erik, den oförvitlige hemmasonen, kan därför icke i längden tillfredsställa henne: »Det var kärlek — men så litet av kött och blod fanns i den — åtminstone för Agnes» (s. 64). Att man här skymtar gården i Gäst hos verkligheten, synes mig uppenbart.

Agnes' ord om verkligheten, som hon vaknar upp i, är mycket betecknande för Lagerkvist. Verklighetsproblemet är centralt för honom, ehuru det aldrig blivit föremål för en genomförd undersökning. Här skall endast antydvas, att det har en av sina förutsättningar i barndomens upplevelse av den ålderdomliga miljön som en sfär helt artskild från den oroliga yttervärlden. Den äldre miljön är trygg och stilla, på en gång nära jorden och himlen. Den är utan varje splittring, men dess helhet vinnes endast därigenom att den från sig utesluter lidelsens och de mörka och trasiga känslornas domäner. De båda världarna är så fjärran från varandra, att de synas icke som två sidor av samma verklighet utan som två olika verkligheter. Spänningen dem emellan går igenom hela Lagerkvists diktning och når endast sällan en försoning. Sammanhanget med de tidiga upplevelserna belyses framför allt av Gäst hos verkligheten men även av Människor, som också visar, att motivet redan på ett tidigt stadium fått konstnärlig användning.

Gustav Mörks revolt visar ett par intressanta drag: Först dess hätskhet. En förutsättning äger denna naturligtvis i Gäst hos verklighetens intensiva upplevelse av instängdhet. Men där är hatet tyglat — »Om han kunnat hata henne!», heter det om modern.¹ I Människor har hatet släppts lös och drivits upp till orimliga proportioner. Emellertid synes det mig, att man får söka också en annan inspiration i Lagerkvists omgivning. När jag bläddrat igenom några årgångar av den ungsocialistiska tidningen Brand, har det slagit mig, att det finns en likhet mellan Gustaf Mörks våldsamma hat mot dem, som sitter trygga på gården, särskilt sedan han supit upp sitt arv och står utfattig, och Brands förbannelser mot kapitalistsamhället. Man har gärna velat dra en skarp gräns mellan Lagerkvists »sociala författarskap» och »ett tendensfritt skönlitterärt författarskap» under dessa år.² I fråga om stilen är det berättigt men kanske inte lika helt i fråga om innehållet. Det synes mig antagligt, att Människor uttrycker inte bara en individuell revolt utan också ett uppror mot det bestående och belåtna samhället.

Gustav Mörk tar avstånd från de andras religiösa tro. På ett intressant sätt belyses hans reaktion av den religiösa terminologi han använder om sitt eget livsprogram: »Njuta — och njuta — och njuta — — Det var så enkelt. Ett budord — en trosartikel — ett enda sakrament — — — Bara sjunka och sjunka i ett och detsamma — — i syndens — lastens — tysta — svala — natt — — —» (s. 45 f.). På ett annat ställe säger han till Agnes: »Satan! de skulle väl ha en religion de också! som andra — — — och målade ut den för henne i sin fantasi alla snarfunna färjer! —» (s. 41). Att man här spårar Anders i Gäst hos verkligheten, som bryter sig ut ur de andras religiösa tro men aldrig kan bli kvitt den re-

¹ *Gäst hos verkligheten*, 1925, s. 142.

² E. Hörnström, *Pär Lagerkvist*, 1946, s. 61.

ligiösa frågeställningen, behöver inte närmare motiveras. Mindre iögonfallande är en annan anknytning till Gäst hos verkligheten. Gustav Mörk hyllar determinismen, samma lära som Anders fick i sig i skolan, »den som sopade bort Gud och all förhoppning, som lade livet öppet och rått, i hela dess nakenhet, *hela dess planmässiga meningslöshet*». Gustav Mörk inser, att människan motståndslöst drives av sitt öde: »Han jick ju i återvändsgränd — visste han. Visste han. Visste sej ledas av sitt öde — — och sitt ödes vägar vänder man aldrig tillbaka» (s. 72). Innan han fullbordar sitt öde, blir denna insikt till full visshet. Det heter om hans sista färd i livet, på vägen ut till den tjärn, där han ämnar dränka sig: »Ingen oro spårades mer i hans blick — — den tycktes kanske nästan jupare än förr — men trängde lugn ur jupet.

Ty nu var han lugn.

Nu visste han allt.

Nu hade han fått den karta han ritat och jort upp förklarad rätt beräknad — vad hans egen stig beträffade — — Och stämde den stigen, så stämde de andra med — — —: i lätta, fina streck fanns de uppdragna — slingrande, såsom stigar ju gå — dröjande, smygande och fram.

Han hade levat nu — han hade lugnet som livet jer sin man.

Han kunde se sej kring utan ångest — med ögon som ingenting sökte» (s. 140).

Om jag tolkar dessa ord rätt, innebär Gustav Mörks sista tankar, att människans öde är på förhand bestämt: Stigarna finns uppdragna, människan har blott att följa, och går de slingrande, leder de ändå fram till det fastställda målet. Också Anders i Gäst hos verkligheten finner i »den nya läran» en förklaring till sitt öde. »Den hjälpte honom, gjorde hjärtat hårdare. Och den förklarade hans barndom, all ödslighet och ångest som legat på lur i dunklet omkring den, trots hemmets trygghet, trots allt han där ägt... Han hade känt rätt! — Nu kände han ändå rättare, ändå mer.»¹

Insikten om meningslösheten skänker stundom lugn i Lagerkvists diktning. För Gustaf Mörk är den förutsättningen för lugnet. Han har visserligen inte längre något att hoppas på men heller intet att frukta eller förgäves sträcka sig efter. Men oftare skapar denna insikt förtvivlan. Determinismen, som skänkte ett befriande budskap i kampen att göra sig loss ur hemmets kvävande famntag, kom sedan att inge Lagerkvist skräck. Han yttrade vid ett samtal med Fredrik Ström mot slutet av eller strax efter det första världskriget, att han en gång omfattat en deterministisk syn; men vore den giltig, skulle människan ej kunna leva; hon vore då mer ofri än någon tyrann kunde göra henne; människan måste göra sig fri. Man behöver ej ha diktarens egna ord för att se motivets betydelse för honom. Det är ett av de viktigaste i hans diktning. Det är från meningslösheten i den deterministiska naturprocessen han frigör sig i Den osynlige² och i Det besegrade livet. En genomförd

¹ *Gäst hos verkligheten*, 1925, s. 144.

² Erik Blomberg framkastar (*a. a.*, s. 239) tanken, att Förvaltaren i Den osynlige symboliserar kapitalismen. Det kan vara riktigt. Förvaltaren är i så fall en ättling till Grottekvarens tjänstemän. Blombergs synpunkter på hur det sociala problemet framställs i metafysiskt perspektiv hos Lagerkvist, är överhuvud värda den största uppmärksamhet. Men för Lagerkvist, liksom för Rydberg, är den sociala striden ett uttryck för en världsprincip, den biologiska kampen för tillvaron.

undersökning skulle förmodligen ännu mer framhäva motivets centrala roll i hans diktning. Att dess rötter går tillbaka till gymnasisttiden är redan nu klart.

I *Två sagor om livet* (1913) har Lagerkvist infört en detalj, som han hämtat från föräldrahemmets bokhylla. Elin i den första sagan sitter och ser på Arndts postilla, som ligger på bordet. Den representerar en livsform, som hon är på väg att bryta sig ur, och kontrasterar mot fotografialbumet vid dess sida, fyllt av hemlighetsfulla möjligheter och en symbol för hennes längtan. — Annars möter man inte barndomsmiljön i Lagerkvists diktning förrän i *Morgonen* (1920) och i dikterna om modern i *Den lyckliges väg* (1921). Denna gång vänder skalden tillbaka till sitt hem. Söndersliten av ångest söker han frid, och han talar öppet om, vart han går för att finna den.

Teckningen av barndomsmiljön är i *Morgonen*¹ på en gång litterärt stiliserad och nära ansluten till verkligheten. Jag vill inskränka mig till att framhålla två drag i skildringen, som är av vikt för hela Lagerkvists diktning och som till väsentlig del kan föras tillbaka på barndomsupplevelsen: närheten till tingen och det ljusa livets begränsning. — Diktaren berättar, hur upplevelsen av den soliga tryggheten i en italiensk småstad plötsligt för i hans minne morföräldrarnas gård. Det slår honom, att de enkla människorna i södern liksom i hans hembygd äger en förmåga, som vår jäktade tid förlorat, att »syssla med små ting på ett stort sätt». Den gamla italienskan vid sin korgflätning och mormodern på väg ut till brunnen i vintermörkret stå båda i samma hemlighetsfulla förhållande av omsorg och förtrolighet till de skapade tingen. Motivet finnes antytt redan i *Människor*, där Gustav Mörks anhöriga är trygga i sin närhet till jorden och plogen. Det återkommer — förutom i *Gäst hos verkligheten*, som jag strax skall behandla — i några av Lagerkvists dikter, »Jag är ett ting, ett föremål att brukas» (*Vid lägereld*, 1932, s. 45) och »En mor som hämtar in om kväll» (*Genius*, 1937, s. 15). Moderns omvårdnad om de enkla tingen är så fylld av kärlek, att den bättre än något annat kan tjäna som bild för en rent personlig känsla, en människas tillit till livet. Men kanske vackrast är tingens hemlighetsfulla innebörd uttryckt i en dikt från samma period som *Morgonen*: »Jag vet att bortom det jag dunkelt anar» (*Kaos*, 1919, s. 85).

Naturligtvis hör dessa dikter hemma i ett litterärt sammanhang — »tingens romantik» är ju välbekant i modern litteratur. Men om denna romantik speglar en allmän längtan till det trygga och påtagliga, har längtan hos Lagerkvist en bestämd bakgrund i hans tidiga upplevelser. Han berättar i *Gäst hos verkligheten* (s. 62), hur han som liten gick med mormodern och ordnade och styrde på gården: »Och när man gick med henne såg man liksom allting så tydligt, som gör att det känns tryggt på ett särskilt sätt». Förmågan att *se* sammanhänger med tryggheten. När denna är borta och Anders är utlämnad åt ångesten, ändrar tingen omkring honom karaktär. Som liten pojke upplever han, hur världen som han sitter och tittar på genom fönstret, blir tom och utdöd för hans blickar (s. 33). Medan mormodern ligger och väntar på döden, är Anders ute och hälsar på i Öja. Allt är sig likt men ändå helt annorlunda mot

¹ *Valda sidor*, 1925, s. 191–199.

då han gick med henne: »Allting var förvandlat, ingenting som förr. Och ändå sken solen, som mitt på dagen, mitt på sommaren. Men allt här var nu märkt. Det var inte riktigt. Han kröp genom hagtornshäcken och stod och tittade ut över bygden. Där var alldeles tomt. Gärderna låg där, de steniga ägorna med gårdslen ikring, och gårdarna låg spridda över trakten — där, och där, och där. Men ändå var det bara tomt. Och över maderna var det som struket med en hand, allt var struket bort, där fanns ingenting. — Allt här var märkt. Det var inte riktigt» (s. 107 f.). Men när Anders kommer upp ur ångestens källare, återfår tingen sin realitet: »Bara han kom upp ur sin källare låg världen underligt öppen för honom.» Levande åskådliggöres denna egenskap i berättelsen om besöket vid bönestenen. När Anders slutat bedja och återfått sitt lugn, ger han sig på hemväg; nu är hans sinnen öppna och mottagliga för alla intryck, och hans fantasi, som nyss varit vänd in mot honom själv, ser hur de gula bladen, som fallit ner från buskarna ligger och liksom brinner i mossan och hur björkarna och ljungblommorna hälsar goddag (s. 83 f.).

Den psykologiska erfarenhet Lagerkvist här skildrar och som han tydligen reflekterat över redan som liten, är naturligtvis allmänmänsklig och på intet sätt bunden till en viss livsform. Men för honom själv är upplevelsen av tryggheten hos tingen knuten till barndomen. Och om de människor, som skänker honom denna trygghet, kan det sägas, att deras närhet till tingen är beroende av deras miljö. Att i sammanhanget tala om naturahushållning vore för trångt, eftersom det är ett stads-samhälle Lagerkvist tar till utgångspunkt för sina reflexioner i Morgonen. Men det är uppenbart, att ett så nära förhållande till tingen hör hemma i en livsform, som är långt enklare än det industrialiserade samhällets. Det vore frestande att här också nämna Elin Wägners fängslande studie i Vinden vände bladen (1947) över gammal småländsk kvinnovisdom, som delvis hämtats ur Arndts Sanna Kristendom och delvis ur generationers erfarenhet, och som är fylld av insikt i de skapade tingens hemlighetsfulla samhörighet med människan. Tyvärr tillåter icke materialet — lika litet som det förbjuder — en sådan anknytning.

Det heter i Morgonen om de människor, som »syssla med små ting på ett stort sätt», att det är »ett lugnt och lyckligt folk som förstår att göra livets gärningar» (s. 192). De representerar diktarens tro på det öppna emottagandet av vad livet skänker, och Morgonen är ett av de viktigaste dokumenten för förståelsen av Lagerkvists livstro. Det kan därför vara motiverat att undersöka, vilken innebörd nyckelordet »livet» har i berättelsen. En analys visar, att denna innebörd icke är entydig. Livet betecknar icke blott den trygga friden utan märkligt nog också dess motsats. Det sägs om den italienska staden: »Det som sker i världen tränger inte hit; men livet såsom det alltid har skett är var morgon här» (s. 191). Vid sidan av detta liv finns således en annan verklighet: det som sker i världen. I berättelsens slut är det detta, som kallas livet: »Vi förnekar inte världen, inte livet, inte det som är. Vi förnekar inte vårt hem. Vi förvildas av liv, vi stiger djupt ner, där det inte finns någon frid. Men när det hemlighetsfulla blott rör vid oss med det yttersta av sitt finger, då svinner jorden och allt vad där är, vi ser oss förströdda omkring. Vi är bara gäster på ett kort besök...»

(s. 197 f.). Om morfadern, som hade varit borta från Gud, berättas, att Gud, när han återvände tog emot honom, »som om han blott hade varit borta, sysselsatt med att leva». Vad detta »leva» innebär, får man veta strax innan: »någoting vilt och hårt, som ur uråldriga djup» hade brutit fram i hans väsen och drivit honom ut från den fromma livssfären. Dessa brutala krafter tillhör sålunda liksom tidens rörliga skeende ett liv vid sidan av det som diktaren hyllar i Morgonen. Denna pendling mellan motsatta tolkningar av livets väsen är ett hos Lagerkvist välbekant drag. Morgonen visar, att det går tillbaka på diktarens upplevelse av hemmets trygga men trånga värld, innanför vars gränser tidens stormar aldrig trängde. Den spänning mellan två olika verkligheter, som konstaterades i min analys av Människor, återkommer i Morgonen som motsatsen mellan tvenne skilda arter av liv. I båda fallen pekar skildringarna tillbaka till barndomen. — Det kan mot min framställning invändas, att teckningen av barndomsmiljön i Morgonen är förenklad och ensidig. Jag har själv ovan påpekat, att det i bilden saknas ett väsentligt drag, den uppfattning av syndens allvar, som måste ha funnits i morföräldrarnas livssyn och som skänkt denna en spänning, vilken utplånats i Lagerkvists skildring. En sådan invändning äger otvivelaktigt ett visst berättigande, men Morgonens likhet med verkligheten är dock så omiskännlig, att den icke synes mig förändra själva huvudsaken.

Lagerkvist har aldrig gett en så djup skildring av sin barndoms fromhet som i dikterna om modern i Den lyckliges väg. Att han här med genial konst fångat något av det mest väsentliga i denna fromhets väsen, den stilla förtröstan, är uppenbart. Man vågar kanske dock påpeka, att han i sin teckning låtit ett viktigt drag förblekna. Jag avser, liksom när det gällde Morgonen, syndaallvaret. De gammalkyrkliga bibelläsarna kände icke blott Guds förbarmande utan också hans vrede. — Dikternas naivt enkla språk skildrar en tro, som väl rymmer evigheten men icke några intellektuella problem eller någon komplicerad känslvärld. Deras stämning svarar mot trons väsen: enkel trygghet och stilla frid. Dagen i Nu vänder mor sitt bibelblad är samma dunkla skymningsljus som i Det är vackrast när det skymmer; alla ting är nära men alla skarpa konturer slätas ut; dagens ljus bränner icke och nattens mörker är icke skrämmande. Så var det också i Människor: »— — Den lugna, försynta värligheten — — — med de matta färjerna som ögat kunde smälta samman —.» Allt i dikten syftar att uttrycka en fromhet utan någon inre spänning. Icke blott i det dagliga livets värld utan också i den kosmiska världsbilden plånas motsatserna ut. Inte ens hos Herren själv kan de förenas med friden. Han låter sin blick, som tränger ner i mörkren, vila ut i skymningen, han lägger undan sin visdom och livsens bok ligger förgäten. Är man icke här långt från bibelns spänningsfyllda gudsbild?

När Lagerkvist nästa gång skildrar sin barndomsmiljö, betraktar han den på ett annat och mer komplicerat sätt. Vid sidan av dess ljusa värld har åter framträtt ångesten och mörkret. Far och jag, inledningsnovellen i Onda sagor (1924), kulminerar i skildringen av »den ångest som skulle komma, allt det okända, det som far inte visste något om, som han inte skulle kunna skydda mig för» (s. 15).

Sin rikast facetterade bild av barndomsmiljön ger Lagerkvist emellertid i *Gäst hos verkligheten* (1925). Där finns den trygga stillheten från Den lyckliges väg, men den är insatt i sin mycket påtagliga jordiska miljö. Där finns också — psykologiskt nyanserad — den upplevelse av förkvävande instängdhet, som drev Gustav Mörk till brott och självmord, men som i *Morgonen* och *Den lyckliges väg* knappt anades. — Stilens enkelhet, som drivits till en oeffterhärmlig fulländning, svarar mot miljöns okomplicerade art. Ett drag förtjänar att särskilt nämnas: livet är så självklart riktigt. Allt är som det skall vara, det är så naturligt, att det knappt behöver sägas. Häremot svarar stilens egenskap att liksom utplåna sig själv. Detta drag av självklarhet återkommer upprepade gånger. Barnen har en pall, som går i arv från de äldre, »som ju inte behövde den mer. Alla barn har pallar, det hör till» (s. 9). Modern går och arbetar i hemmet, »småpratade med barnen, diskade upp efter maten, tvättade och strök, det var ingenting särskilt» (s. 12). Ute från landet kommer mjölkkrukan och har i locket en brevlapp, som berättar, »om det hade hänt någonting, eller helst att det var ingenting särskilt, de hade hälsan och allt gick som det skulle» (s. 16). Dock är denna värld icke konturlös, utan tingen är särpräglade och skarpt sedda. Jag har redan erinrat om mormodern, som med sitt sällskap gav Anders en ovanlig förmåga att se allt så tydligt. Man kan som ett annat exempel välja moderns och systemens tvätt. Skildringen framhåller åter, hur föga märkvärdig deras gärning är: »Inte är det något egentligen, inget särskilt med det» (s. 30), men samtidigt framträder i dialogen mellan modern och flickan deras förmåga att se tingen och den iver, med vilken de ägnar sig åt sitt arbetes konkreta detaljer. — Mönstret för denna värld, självfallen och konkret, är naturasamhället med dess regelbundna rytm och dess praktiska sysslor.

Om stilen i barndomsskildringen icke rymmer några motsatser, gör kompositionen det dess mer. Genom hela boken går kontrasten mellan hemmet och den lockande och skrämmande världen utanför. Särskilt i början är denna kompositionsteknik så genomförd, att den kan följas sida för sida. Jag väljer som exempel första kapitlet för att belysa det. — Restaurangen är ful och banal som många andra, men den är samtidigt »ett slott som tagits bruk till annat» (s. 6). Ovanpå bor järnvägsarbetarens familj och hans hem är en sluten värld för sig. Restaurangen är för barnen »något annat och främmande som de inte tänkte på» (s. 14). De båda världarna ställs gång efter annan mot varandra. Barnen smyger sig ut i trädgården för att se på serveringen, och de tar med sig hem drömmar om något främmande: »Barnen stod andlösa, med blanka ögon, vågade inte röra sig. Det var lika underligt, främmande och skönt för var gång, fast de var uppväxta med det. Så när skymningen föll på, smög de tillbaka hem till sig och kom i säng och drömde om konstiga saker som de inte förstod» (s. 15 f.). Till sist ger Lagerkvist motsatsen en ännu större spännvidd genom att i berättelsen föra in gården på landet: »Men om morgonen kom en gammal bleckspann med nysilad mjölk in genom köksdörren». Kapitlet slutar med orden: »Det kom från gården ute på landet, det var där de hörde hemma, var komna ifrån» (s. 16). Kontrasten mellan de två världarna fortsätter genom hela skildringen, och den för slutligen fram till en smärtsam brytning.

Spänningen är så stor, att den här liksom i *Människor* skapar två skilda verkligheter. Problemet, vars avgörande betydelse framhålles redan genom titeln *Gäst* hos verkligheten, kommer tydligast fram i skildringen av modern. Jag nöjer mig med att anföra ett betecknande citat: »Sådana människor verkar ofta bräckliga, som om det inte behövdes någonting för att plåna ut dem. Om en mäktig och för hård hand strök över världen, så skulle de plånas ut, inte finnas där mer. Och världen skulle vakna upp som ur en god och vacker dröm och se att allting var bara den hårdaste verklighet. Men just dessa människor har en sådan underlig tillförsikt och trygghet, de går inte kring som några bleka skuggor men som om de vore fullaste verklighet» (s. 11).

Att *Gäst* hos verkligheten ger en riktigare bild av hur Lagerkvist upplevt sitt hem än *Morgonen* och dikterna om modern, är påtagligt. Det fanns, som jag ovan framhållit, icke i hans barndomsmiljö utrymme för de rörelser han såg i tiden eller de krafter han kände inom sig själv. Han levde i en dubbel konflikt, skapad av spänningen mellan föräldrarnas värld och den han såg utanför hemmet, och av kampen mellan stridiga tendenser i hans eget inre.

Konflikten mellan den inestängda lidelsen och den stilla friden uttryckes med större intensitet än någon annanstans hos Lagerkvist, *Gäst* hos verkligheten inbegripen, i dramat *Han som fick leva om sitt liv* (1928). Också där kan man tydligt spåra barndomsmiljön. Lika litet som när det gäller *Människor* får man inlåta sig på någon identifiering, men man kan konstatera en markant typlighet. Dramats huvudperson, skomakaren Daniel, formulerar den, när han säger till sonen: »Den lycka som mor och far ägt, som du sett från barndomen, vuxit upp i. Har du inte känt den kanske? Som vi alla här. — Bara när vi suttit omkring bordet en kväll och pratat samman och ingen haft något annat än gott att säga åt den andre, aldrig ett hårt ord — — *Frid och värme och godhet*» (s. 99). Repliken kunde ha gällt hemmet i *Gäst* hos verkligheten. Daniels hustru Anna är, när hon åldrats, en kvinna av samma typ som Anders' mor, stilla, tålig och oändligt god. Precis som i *Gäst* hos verkligheten är de starka krafterna inestängda i den trånga miljön men strävar att bryta sig ut och få spelrum. »Vi måste övervinna oss själva . . . stå emot . . . så att vi blir stilla . . . stilla . . .», säger Daniel, men hans krav på att få förverkliga allt han har inom sig i stället för att stänga det inne, låter icke tysta sig. Det tolkas i lidelsefulla ord av Fången: »Ska vi bara vara skomakare, tror du. Sitta här — som du. Vi lever väl, vi skall väl finnas till, vi själva, som vi är! Det skall väl vara som det är!» och strax efter: »Å det var skönt att bli fri, fri! Att bryta sig ut! Äntligen . . . efter alla kval . . . all vånda och nöd . . . (— — —) Å befrielsens stund — — när bojorna lossnar, faller av — — — När allt läggs naket — bara som det är» (s. 114 f.).

Man känner från *Gäst* hos verkligheten igen det våldsamma kravet på att bryta sig ut, liksom längtan att leva sant, så som det är. Hela dramat formar sig till en stor fråga: vad är det att leva? »Gode Gud, hur skall vi vara människor? . . .», utbrister Daniel i förtvivlan, när sonen tagit sitt liv, och Fången genmäler stillsamt: »Ja . . . hur skall vi vara människor? Vårt liv, när skall vi leva det . . .» (s. 119). Frågan om människans väsen och vad det innebär att i sann mening leva, behärskar

det mesta av vad Lagerkvist skrivit. Den är tydligt skönjbar i de verk, där man återfinner barndomsmiljön. Man vågar anta, att den också uppstått i denna miljö.

Dramat belyser även det nära samband mellan människouppfattning och världsbild, som råder hos Lagerkvist. Fångens, som representerar de lössläppta och fördärvbringande lidelserna inom människan, är också den, som ställer frågan: »Jag ser bara liv och liv — men vad i allt detta är jag?» (s. 122). Om man erinrar sig, att dramat utkom året efter Det besegrade livet, är det uppenbart, att Lagerkvist med denna replik åsyftar den stora livsprocessen, blodig och meningslös, som vill förkväva människoanden. Det är betecknande, att diktaren lägger frågan i Fångens mun. De stilla och ljusa människorna hos Lagerkvist frågar nämligen aldrig efter livets mening. Man kan gå igenom hans diktning alltifrån Människor fram till Bodeln och Dvärgen och konstatera, att människans väsen hos honom svarar mot universums. Antingen är anden det som härskar i oss — då har världen mening — eller är vi rov för vår ångest och våra lidelser — då är tillvaron ett spel av blinda krafter. Nu är detta förhållande, att universums ansikte har samma drag som människans, på intet sätt originellt. Det är väl en allmänmänsklig företeelse, att världsbilden färgas av själsstämningen. Framför allt är det typiskt för den expressionistiska diktningen. Det intressanta är emellertid, att man hos Lagerkvist kan följa detta drag redan till ungdomen. Fångens krav på lidelsernas frihet och hans upplevelse av tillvarons meningslöshet fanns också hos Anders i Gäst hos verkligheten, och Anders såg hos sin moder en motsvarighet till Annas lidelsefria men meningsfyllda liv. Man vågar påstå, att Lagerkvist redan som ung med ovanlig styrka sett världen med vad man kunde kalla en expressionists ögon. Hans miljö gav honom också särskilda förutsättningar härför. I hemmets värld rådde stillhet och frid och livet hade en av Gud given mening. Därutanför fanns en annan tillvaro, som drog honom till sig, i den fick de inestängda lidelserna det utrymme de krävde, men där härskade också determinismens oblidkeliga lagar.

Den instängda lidelsen symboliseras i Han som fick leva om sitt liv av blodet. Symbolen är gammal i Lagerkvists diktning och uppträder för första gången redan i några av hans socialistiska dikter från 1912. Det är naturligtvis där fråga om en litterär kliché, men den följande produktionen vittnar om att symbolen också är personlig egendom. Den har en framträdande plats i Motiv (1914) och dominerar i Ångest (1916). En av prosadikterna i Ångest belyser dess innebörd:

»Somliga människor man möter på gatan ha den köttiga munnen långt framskjuten, men ögonen är bara två tomma hål inne i huvudet. Sådana skulle jag inte kunna älska. Ådrorna vältra nog fram stora blodmassor till deras läppar och naturligtvis vore munnen ljuvlig att kyssa, men jag skulle aldrig kunna glömma de vidöppna, tomma groparna strax ovanför.

Nej, jag längtar, längtar till dig, vars ögonhålorna stå fulla med blod ända högt upp till randen, men vars mun förtorkat i ensamhet och törst» (s. 50).

Blodet symboliserar både den fysiska och den psykiska kraften i människan. Andra dikter visar, att dessa krafter kan vara såväl goda som

onda, de kan driva människan att älska och längta lika väl som att hata och våndas. Ingenstans uttryckes ambivalensen av destruktion och idealitet med en sådan styrka som i en dikt i *Kaos* (1919), »Lyft dig på blodiga vingar, gamle rättfärdige gud» (s. 78 ff.). Denne gud har skänkt människorna sin tanke, men de har missbrukat den till sitt eget fördärv. Denna Guds tanke definieras i dikten som »kampens och livets tanke, blodets mäktiga röst». Blodet är således den kraft, som skulle ge människan möjlighet att förverkliga Guds avsikt med henne, men som i stället har drivit henne ut i krigets förtvivlan. En systematisk undersökning av symbolens bruk hos Lagerkvist visar, att den nästan genomgående har samma innebörd, den fysiska och psykiska livskraften i människan.¹

En av dikterna i *Ångest* ger en antydning om att blodssymbolens ursprung går långt tillbaka. »Mot mörkren vällde mitt blod så ungt . . .», heter det i »Aldrig glömmer jag dig, o liv» (s. 15 f.) Vad dikten skildrar är en pubertetsupplevelse. Något liknande erfar ynglingen Leonard, i novellen med samma namn (*Järn och människor*, 1915), när blodet vill spränga hans sjuka ådror. Det synes mig antagligt, att symbolen i sista hand går tillbaka på brytningsårens upplevelse av de nya krafter, som börjar sjuda inom diktaren. En sådan tolkning stödes också av den nära anknytningen mellan Han som fick leva om sitt liv och Gäst hos verkligheten. Lidelsen symboliseras i dramat inte bara av blodet utan ännu mer av elden i människan: »Jag vet inte vad jag har här inom mig . . .! — det bränns som eld! . . .», klagar Daniel (s. 29). Samma eld brinner inom Anders: »Kände sig som hetsad . . . Var också ofta så het i kroppen, som om det brände . . . Det kom sig väl av sjukdomen, febern . . . Eller av drifterna som vaknade» (s. 145 f.). Ännu starkare flammar elden hos Gustav Mörk i *Människor*, Lagerkvists förstlingsverk, som kanske påbörjats redan i *Växjö*.

Gentemot Daniels lidelse står Annas ljusa frid. Hon kan inte ens förstå längtan: »jag har inte längtat. Jag har alltid bara trott» (s. 127). Samma ljusa väsen äger kvinnan i *Bödeln*, som står vid sidan av titelgestalten, den väldigaste symbol för blodsdriften, som Lagerkvist skapat: »hon talade till honom därborta med en ljus och stilla röst, hennes ansikte lyste av en hemlig, smärtfull lycka» (s. 154). Men det milda ljuset vilar inte endast över Lagerkvists kvinnor. Det lyser med »stillsamt sken» från den vedsågande gudens lykta i *Det eviga leendet* (s. 129). Det är värt att lägga märke till att människorna hade väntat att finna en annan gud, en »grym, demonisk» (s. 128); här skymtar åter motsatsen mellan fridens och blodets gestalter. Det stilla ljuset vilar också över Den lyckliges väg och, sedan Förvaltaren slutat sin blodiga gärning, över lyckoriket i *Den osynlige*. Om Lindgren i *Källarvåningen* heter det, att berättaren aldrig sett »ett ansikte stråla som hans, aldrig förklarat på ett så stillsamt sätt». Betecknande nog är förutsättningen för krymplingens frid, att han lever vid sidan av »det riktiga livet.»² — Det är otvivelaktigt, att denna ljus-symbol leder sitt ursprung långt tillbaka i Lagerkvists liv. Att de ljusa kvinnogestalterna äger sin förebild hos modern i Gäst hos verkligheten, är uppenbart och ofta påpekat. Man vill också gärna föra symbolen i dess

¹ Jfr Hörnströms tolkning i *Pär Lagerkvist*, 1946, s. 114 ff.

² *Onda sagor*, 1924, s. 130.

helhet tillbaka till den tidiga erfarenheten. Modern står i dess centrum, men där är också naturupplevelsen av »sol över fruktbara marker» (Victor Svanberg).¹

Från barndomen stammar också det kontrastförhållande mellan ljuset och blodet, som här framhållits och som nästan genomgående råder hos Lagerkvist. Samma motsättning, som skapat två skilda verkligheter eller två slag av liv i hans diktning, har också ställt ljuset och blodet mot varandra som symboler för två nästan oförenliga världar.

*

Vad jag med mina kommentarer till Lagerkvists direkta eller indirekta barndomsskildringar velat framhålla, kan i korthet sammanfattas så: Lagerkvist synes i sin ungdom på ett för sin diktning avgörande sätt ha upplevt inte bara den totala skillnaden mellan tvenne livssfärer och människotyper utan kanske också de främsta konstnärliga symbolerna för denna spänning.

Då jag velat föra tillbaka så viktiga motiv hos Lagerkvist på hans barndomsmiljö, kan det invändas, att den avgörande spänningen i hans diktning är av konstitutiv art eller i varje fall beror av faktorer, som inte låter sig fånga i en miljöskildrings ganska grovmaskiga nät. Hur sant detta än må vara, kan det dock inte bestridas, att denna spänning skärpts och fått sin utformning av en mycket särpräglad miljö. Man kan också gå den komparativa vägen och hävda, att många av de böcker och motiv jag här sysslat med, står i ett litterärt sammanhang, som redan nu och ännu mer i en framtid kan beläggas. Man kan förmodligen nå ganska långt med denna metod, men barndomsupplevelsens avgörande betydelse kommer man aldrig förbi. Den är mest påtaglig i den förra delen av Lagerkvists diktning, ty Gäst hos verkligheten innebär en frigörelse från hemmet² och är i viss mån att betrakta som en vattendelare i hans produktion. Men även i vad Lagerkvist skrivit efter barndomsskildringen och ända fram till hans sist utkomna verk kan man spåra Växjöårens problematik och upplevelser.

¹ *A. a.*, s. 113.

² Jfr Hörnström i *Pär Lagerkvist och kristendomen, Kristen humanism* 1946, s. 53.